
İLHAN ORTAYLI
VCD + KİTAP
TARİHTE İSTANBUL

Tarihte İstanbul



Miladın IV. Asrında bugünkü yarımadada var olan küçük Bizans dünya metropolü olmaya hazırlanıyordu. Sultanahmet'de Hipodrom yolu başından itibaren törensel bir forum inşa edildi. Konstantin gelecek binbeşyüzyılın muhteşem başkentine kendi adını vermişti.

Be makam-ı Konstantiniye el mahmiyye

"Be makam-ı Konstantiniyye el mahmiyye. " Yüzyıllar boyu Osmanlı İmparatorluğu'nun fermanlarında ve kayıtlarında büyük şehrin ismi böyle geçerdi. Son döneme kadar, basılan bazı kitapların ilk sayfasında "Konstantiniyye... matbaası" künyesi vardır. Osmanlı, Büyük Konstantin'in kurduğu dünya başkentine sahip olmaktan gurur duyar.

İsimleri çoktu büyük şehrin; Asitane, Deraliyye, Dar-ül hilâfet'il aliyye, Dar'üssaadet veya Dersaadet (Saadet evi - Saadet Kapısı) ; İslambol gibi... İstanbul "Stinpolis - şehre doğru" deyiminden gelir. Nedense Konstantinopol isminden bucak bucak kaçanlar, bu kelimeyi Türkçe sanırlar. 15. yüzyıldan beri şehre gelen seyyahlar onun düzineyle ismini saymadan edemezler; Byzantion, Nea Roma gibi... Slavlar Tsarigrad der. Balkanlar da hâlâ böyle, Çar şehri ismiyle yaşar. İsmi çok; eseri çok, uzun geçmişi şanlı bir şehirdir İstanbul...



Sultanahmet Meydanı, J.B. Hilair - J. Mathieu, Paris 1782

DÜNYANIN BAŞLANGIÇ NOKTASI

SULTANAHMET

Sultanahmet şehrin merkeziydi. Romalılar kainata hükmediyordu; daha doğrusu geçmiş asırlardaki bu gerçeğin yeni farkına varmış değillerdi, ama daha da çok vurguluyorlardı. Bu meydan dünyanın merkezi olarak saptandı ve daha birkaç yüzyıl hem en büyük abideler burada yükseldi, hem dünyanın ve imparatorluğun kaderini çizen isyanlar burada patlak verdi. Sultanahmet dünyanın en güzel meydanıydı ve de en kanlı hadiselerin geçtiği yerdi. Nika İsyanı, IV. Mehmet devri vak'aları, Osmanlı modernleşmesinin başlangıcı olan 1826'da Yeniçeri ocağının kaldırılması sırasındaki kanlı olayları Sultanahmet Meydanı yaşadı. Bir asır kadar sükûnet içinde çehresi değişen bu meydan, Mürakere devrinde işgal kuvvetlerine karşı en büyük mitingle siyasi kariyerini tamamladı. Bugün insanlık tarihinin en güzel açık hava salonudur.



MİLİON TAŞI

Doğu Roma İmparatorluğu döneminde Konstantinopolis'in tam ortasında bulunan ve İmparatorluğu'un bellibaşlı merkezlerinin başkente olan uzaklığının belirlenebilmesi için başlangıç noktası olarak kabul edilen anıtsal mil taşı (1 Roma mili ıaklaşık 1.480 m.). Burası İmparatorluğun başkentinde dünyanın başladığı yer, dünyanın "sıfır noktası" olarak kabul edilmişti. Bugün Yerebatan Sarayı'nın ucunda, Ayasofya'nın karşı köşesinde bulunmaktadır. Bizans döneminde şehrin ana caddesi Mese buradan başlar, dünyanın dört bucağına buradan yayılırdı.

ORTAÇAĞLAR BOYUNCA EN BÜYÜK METROPOL

Istanbul iki bin yıl boyu Akdeniz ve Ortadoğu dünyasının bir çok kentleri gibiydi. Orda da yöneticiler vardı, yiyecek ve giyecek satılıyordu; halkın günlük yiyecek ve yakacak ihtiyacı kentin dışından



karşılanıyordu. Güvenliği sağlayan organlar vardı, okullar vardı, ibadet yerleri vardı. Akdeniz dünyasının bütün şehirleri gibi Istanbul'da da her zaman muhtelif dil ve dinden gruplar yaşamıştır. Fakat Istanbul'un coğrafi konumu ilginç,
doğası güzel ve gelişime elverişliydi. Istanbul bütün ortaçağlar boyu en büyük kalabalık nüfuslu metropoldü. Onun yönetimi, savunması değişik ve büyük boyutlarda tedbirleri ve örgütlenmeyi gerektiriyordu. Beslenmesi bir sorundu. Özel bir örgütlenme ve yöntemle, Karadeniz ve Balkanların bir bölümü yiyecek ve yakacak temininden sorumluydu. İstanbul dini merkezleri, kütüphaneleri, ayrı dindeki cemaatlerin oturduğu mahalleleri; italya'dan, Hansa'dan, Doğu'dan gelen tüccarların, kervanların, gemilerin konakladığı hanları, liman ve antrepoları, sayısı yüzleri bulan zenaatların dağıldığı çarşıları ile başka bir ihtişamı ve hareketli hayatı yaşıyordu. Bu ihtişam, bu renk zenginliğine ve yüzyıllar süren "caput mundi" rolüne rağmen; İstanbul 18. yüzyıl ortalarına kadar, eski Akdeniz dünyasında görülen geleneksel şehir yapısını, faaliyetlerin kent mekânına dağılma ve yansıma biçimini, geleneksel kent dokusunu ana hatlarıyla barındırmıştır.
İstanbul'un kent dokusunun ve kentsel alanın kullanım biçiminin Hellenistik dönemden 8. yüzyıla kadar belirli kurumlaşmalar ve faaliyet kalıpları etrafında biçimlendiği görülmektedir. 19.yüzyılda Akdeniz'in bütün büyük şehirleri; yani İskenderiye, Selanik, Beyrut, İzmir gibi dış dünyaya yeniden ayak uydurmakta ve yapısal bir değişim geçirmekteydi.



BURMALI SÜTUN



Sultanahmet Meydanı'nda Bizans Hipodromu'ndan bugüne ulaşabilmiş, Yılanlı Sütun olarak da bilinen tunç anıt. Delphi'deki Apollon Tapınağından getirildiğinde birbirine dolanmış durumda üç yılan ve bunların başında altın bir kazan varmış. Kazanın Latin işgali sırasında eritilerek sikke yapıldığı söylenmektedir. Hünername'deki minyatürlerde 16. yüzyıla kadar bu anıtın tamam olduğu görülmektedir, yılan başlarından biri İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndedir.

Antik Çağlardan 18. Yüzyıla Kadar İstanbul'un Mekansal Yapısının Temel Özellikleri

Bizans Öncesi Dönem

Karadeniz ve Ege arasındaki trafiğin kenetlendiği bir nokta olan prehellenistik Bizans; o çağların önemli bir balıkçılık merkezi ve ticari antreposuydu. Kentin Haliç ve bugünkü Eminönü'ne rastlayan liman meydanı bu faaliyete göre örgütlenmiş bir merkezdi. Bu merkez; ticaret, ulaşım, depolama kadar yönetsel ve askeri (koruyucu) fonksiyonların da yoğunlaştığı bir alandı. Byzantion'un, bu merkez bölgesi bugünkü Sarayburnu ile Unkapanı arasında idi. Sarayburnu kentin Akropol'ünün bulunduğu yerdi. Bu Akropol'de tapınak da bulunuyordu.

Konut bölgesi ise liman ve pazarın hemen arkasından başlıyordu. Burada ilk sırada balıkçılar ve aşağı gelir grubundan halk yaşamaktaydı. Yüksek tabaka ve tüccarlar Akropol'ün yanıbaşında ve eteklerinde oturuyorlardı. Gene Agora ve diğer resmi binalar da Akropol'ün ve zengin tabaka konutlarının bulunduğu bölgede idi.

Büyük olasılıkla Traklarla yapılan hayvan ticareti için konut bölgesi dışında özel bir hayvan pazarı vardı ve kentin doğusunda Marmara kıyısında yer alıyordu. Bu dönemde bugünkü Galata'nın ve Boğaz'ın bazı yerlerinde çok küçük yerleşme noktaları bulunabilir.[1]

Geleneksel antik kentlerin yapısı ve yerleşme düzeniyle tamamen uyum halindeki bu yerleşme, sonraki Roma devrinde de temel bir değişikliğe uğramayacaktır.



Bizans Dönemi

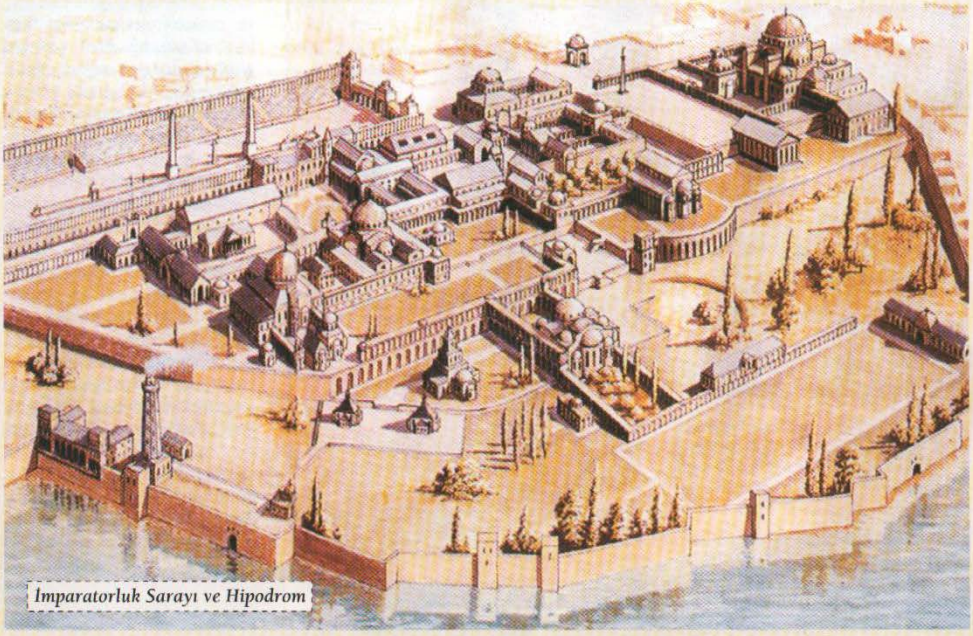
IV. yüzyılın ortalarında imparator Konstantin kenti adeta yeniden yarattığında, kent artan nüfusuyla orantılı olarak, gerek iş ve idare bölgesinde gerekse konut alanlarında niteliksel olmaktan çok niceliksel bir değişim göze çarpmaktaydı. Çeşitli fonksiyonların görüldüğü bölgelerde niceliksel bir genişleme meydana geldi. Fakat mekândaki hiyerarşi aynı kaldı.

Kentin, bugün Sarayburnu ve Sultanahmet Meydanı olarak bilinen noktaları arasında, İmparatorluk Sarayı (Hipodromun güneybatısı), büyük yönetsel bürolar, Senato ve Septimus Severus zamanında başlatılıp Konstantin'in bitirdiği Hipodrom yer alıyor. (A bölgesi, Harita 1) Hipodrom Bizans'ta sadece bir eğlence sirki değildi. Mahkemeler, bazı bürolar



Bizans soyluları

buradaydı. Cezalar burada infaz ediliyor, genel siyasi tartışma-lar burada yapılıyordu. Konstantin'in izleyicilerinden I. Theodosius zamanında kentin mekân organizasyonu aynı kaldı. Yalnız konut bölgesi ve batı yakasındaki askeri kışlalar daha da batıya doğru yayıldılar. Bunun nedeni (surların batıya kayması) nüfus artışı değil, askeri bölge ve su sarnıçlarının muhafaza altına alınmasıydı. Gene liman bölgesi de Haliç'in içine doğru yayıldı.[2]



İmparatorluk Sarayı ve Hipodrom

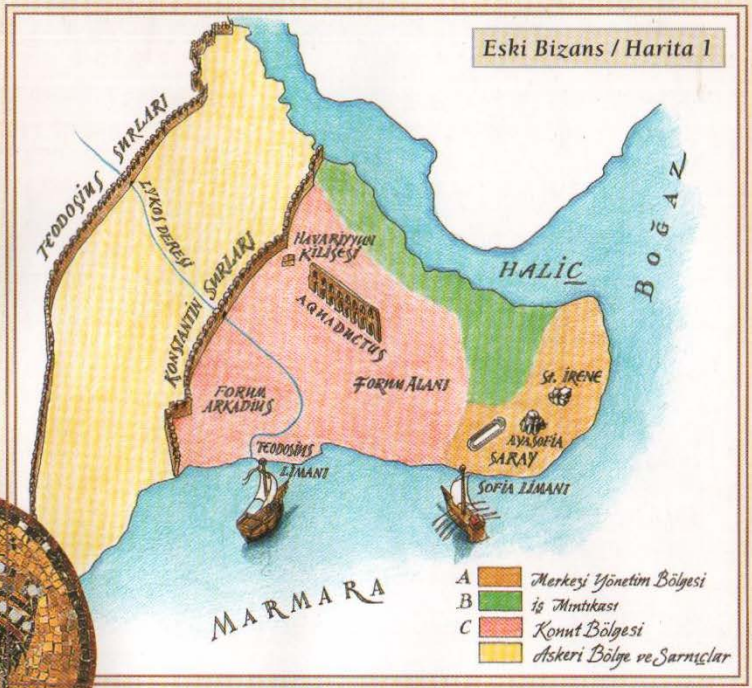
Kentin yönetim merkezlerinden sonra, pazar ve çarşılar ve bu tür faaliyetlerin yoğunlaştığı liman geliyor. (B bölgesi, Harita 1) Gene yönetim bölgesinden kentin içlerine uzanan yol da (Osmanlı devrinde Divanyolu denir) bu dönemde bütün görkemiyle ortaya çıkmıştır. Buna forum diyorlardı. Liman ve civarındaki faaliyet noktaları da artan nüfusa uygun olarak IV. yüzyıl sonunda artık genişlemekteydi. Kentin Marmara kıyısında bulunan Bukaleon, Julian, Konstakalion, Eluetherios, Neroin gibi küçük limanlar, faaliyet yoğunluğu bakımından önem göstermezler ve Osmanlı devrinde de bunlar Bizans'ta olduğu gibi imparatorluk ofislerine ve muhafız kıtalarına ait ikincil önemdeki iskele ve kayıkhanelerdi.

İmparator Justinianus'un sarayının yanında idi.

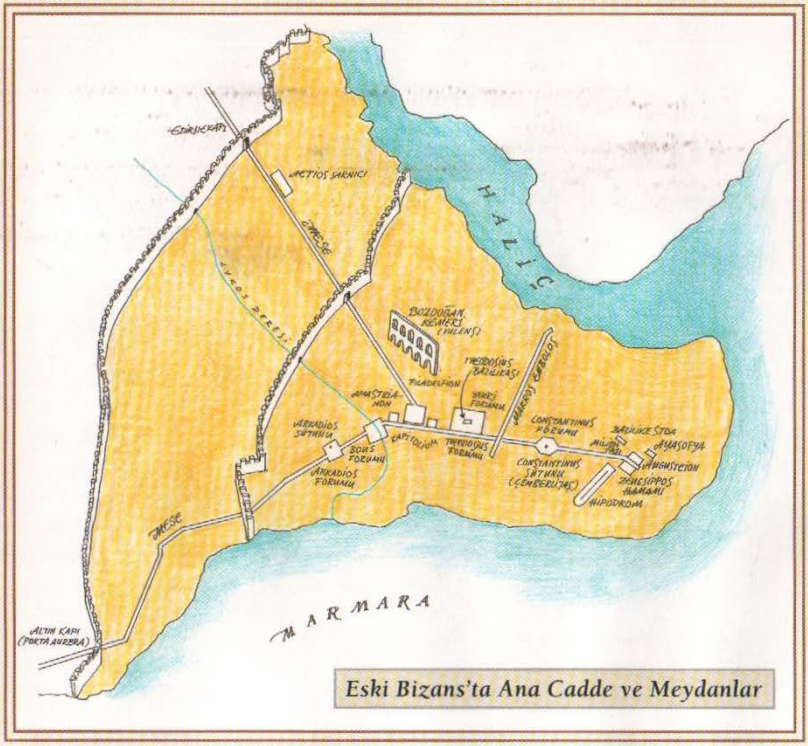
Konut alanı, merkezi kontrol (yönetim) ve iş mıntıkasından sonra şehrin çeperlerine doğru yayılıyordu.



Bizans İmparatoru Büyük Justinianus (M.S. 527-565)



Bölgesi, Harita 1) Bilindiği kadarıyla, her mahalle bir



Eski Bizans'ta Ana Cadde ve Meydanlar

Cerrahpaşa makbul semtlerdi ve yoğun iskân vardı. Anıtsal dikilitaş kalıntılarından, şehrin ana ekseni olan caddenin buraya ulaşmasından ve Profesör Süheyl Ünver'in yıllarca kaydettiğine göre; inşaat hafriyatında bulunan küçük definelerden bu anlaşılıyor.

ünite olarak bir kilisenin etrafında biçimlenmişti. Tıpkı Osmanlı Devrinde olduğu gibi Bizans döneminde de ibadet yerleri her cemaatin etrafında yerleştiği merkezlerdi.



Bizans imparatorluk arması kartallar

Şehrin güneybatı yöresi, yani bugünkü Çukurbostan ve Davutpaşa; Bizans döneminde de Osmanlı devrinde olduğu gibi sarnıçların, kışlaların ve askeri birliklerin yerleştirildiği bölge idi. Bu yerleşme kent dışına da taşmıştı.[3] Buna karşılık bugünkü Aksaray, Fatih,



İmparator Konstantin'in altın sikkesi

Bizans döneminde Galata (Pera) temelde Akdeniz İtalyan şehirlerinin levantdaki koloniyal faaliyetlerinin yoğunluğuna bağlı olarak gelişti. Başlangıçta İtalyanlar bugünkü Sirkeci ve Unkapanı liman tesislerinin hemen arkasındaki dar sokaklarda yaşıyordu.[4] Sonraları Galata'ya taşındılar. 1081'de egemenlikleri öyle arttı ki, Bizanslıların hışmına ve saldırısına uğradılar. Venedik 1204 Haçlı seferlerini Konstantinopolis'e yönelterek bunun intikamını aldı.



THEODOSİUS DİKİLİTAŞI



Roma İmparatoru I. Konstantin (324-327) yeniden kurduğu ve kendi adını verdiği şehrin meydanlarını ve hipodromunu süslemek ve zafer anıtlarıyla yüceltmek üzere çeşitli anıtları kente taşımıştı.

Mısır Firavunu III. Tutmolis'in M.Ö. 1550'de Mezopotamya seferi ve zaferini ölümsüzleştirmek için yaptırmış olduğu obeliksi Luksor'daki Karnak Tapınağından I.Konstantin indirmiş, ancak şimdiki halinden iki kat daha uzun olduğu söylenen anıt İmparator I. Theodosius (379-395) zamanında getirilip bugünkü kaidesine oturtulmuştur.

Taşın en tepesinde Firavun III. Tutmosis ile Mısır Tanrısı Amon-Re karşılıklı olarak ele ele görülürler. Her hiyeroglif şeridinde Tanrı "her şeye hayat, sonsuzluk ve tat veren" ve "tanrıların kralı, gökyüzünün sahibi"; Firavun ise "Yukarı ve Aşağı Mısır'ın hükümdarı, Re'nin oğlu ve onun gibi sonsuzlukta hayat, devamlılık ve hazza sahip" olarak tanımlanmıştır.

KONSTANTİNUS SÜTUNU (ÇEMBERLİTAŞ)

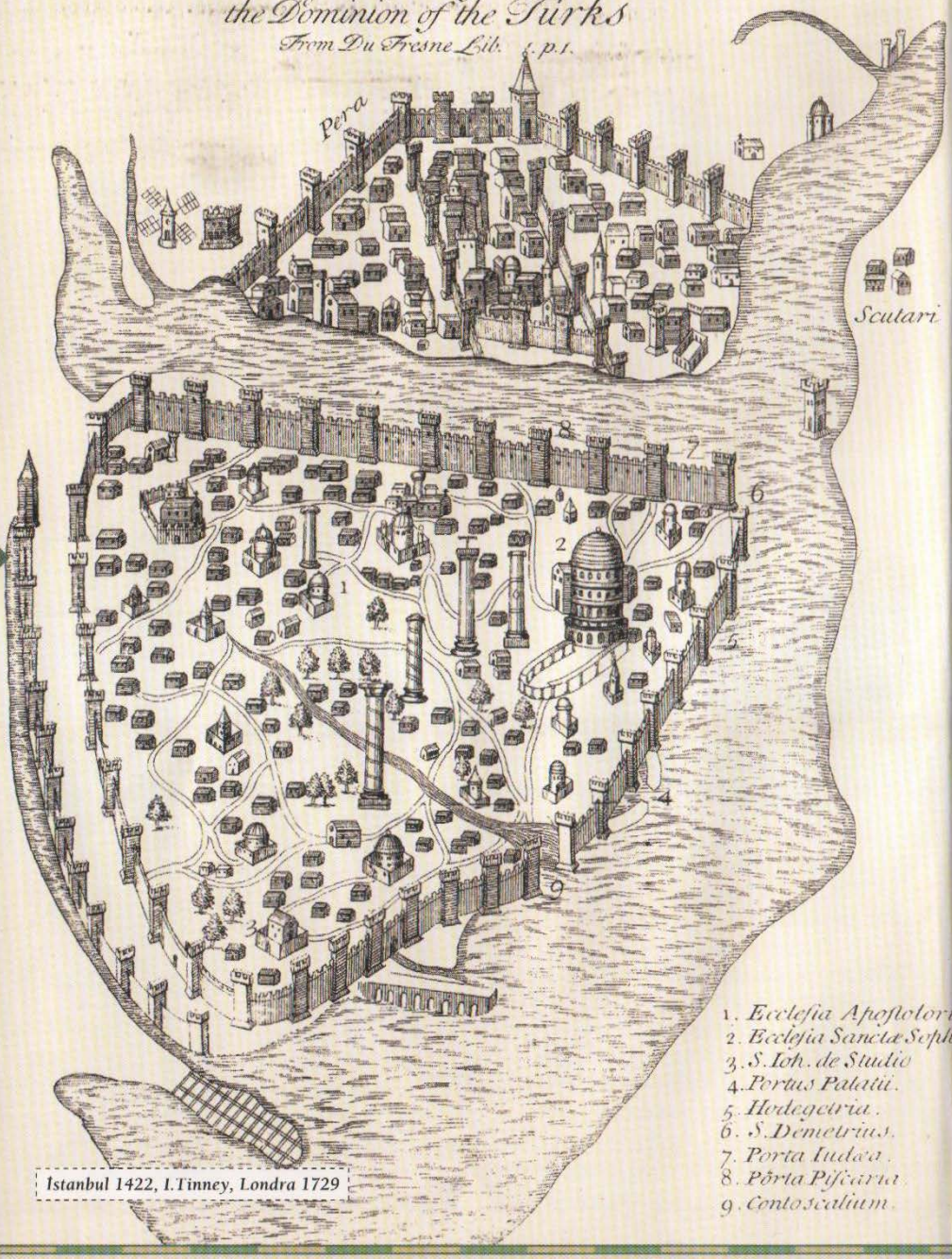
İmparator I. Konstantin şehrin ana caddesi olan Mese üzerinde kendi adını taşıyan bir meydanı, Konstantin Forumunu yaptırmış ve bu meydanın ortasına da bir anıt diktirmişti. Anıtın tepesinde tanrı Apollon Helios görünümündeki I.Konstantin'in altın yaldızlı heykeli bulunuyordu. Heykelin sol eli üstünde haç olan bir küre, sağ eli ise bir mızrak tutuyordu. Yüksekliği 35 metre olan anıtın, imparatorlara has renk olan erguvan rengindeki porfir taşından olan yuvarlak kesilmiş parçalarının Roma'dan getirildiği ve 328 tarihinde dikildiği bilinmektedir. Gövdeyi oluşturan parçalardan biri 428 tarihinde parçalandığından anıt çemberler ile sarılmıştır. Değişik tarihlerdeki deprem ve yıldırımlarla heykelin çeşitli parçaları tahrip olmuş, I. Aleksios (1081-1118) döneminde şiddetli bir kasırga ile heykel ile birlikte sütunun üst bölümü düşmüştür.



Çemberlitaş'ın 1574 yılında çizilmiş bir gravürü

The DELINEATION of CONSTANTINOPLE as it stood in the Year 1422 before it fell under the Dominion of the Turks

From Du Fresne Lib. 4. p. 1.



1. Ecclesia Apostolorum
2. Ecclesia Sanctæ Sophiæ
3. S. Ioh. de Studio
4. Portus Palatii.
5. Hodegetria.
6. S. Demetrius.
7. Porta Iudæa.
8. Porta Piscaria.
9. Contoscalium.

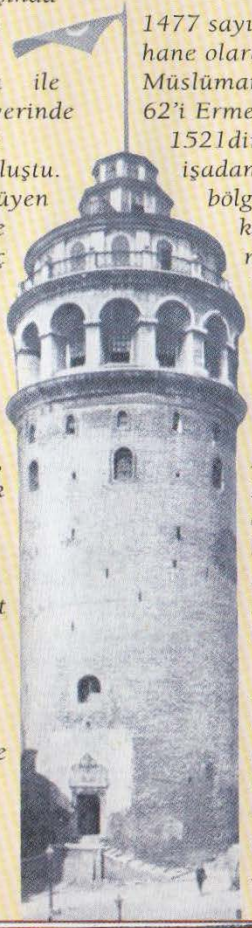
Istanbul 1422, I.Tinney, Londra 1729

GALATA



M.S. 395'te Roma İmparatorlu'gunun ikiye ayrılma-sndan sonra Konstantinopolis Doğu Roma olarak bilinen Bizans İmparatorluğu'nun başkenti oldu, nüfusu 5. yüzyıl başında 1oo.ooo i aşan şehir Roma'dan bile kalabalık bir kent haline geldi. Kent nüfusunun artması ile birlikte bugünkü Galata'nın yerinde Sycae adıyla anılan yarı kent konumunda bir dış mahalle oluştu. Yüzyılın sonunda giderek büyüyen ve ticari önem kazanan Sycae I. Justinianos döneminde Haliç üzerinde bugünkü Ayvansaray ile Kasımpaşa arasında kurulan bir köprü ile kente bağlandı.

Kontantinopolis 1204'te Haçlılar tarafından işgal edildi, dönemin güç merkezleri olarak beliren Piza, Venedik ve Genova elde ettikleri imtiyazlarla Sycae ile arkasındaki Perada bir ticaret merkezi kurdular; 14. yüzyıldaKonstantinopolis giderek çökerken Galata ticarete dayalı parlak bir yaşam sürüyordu.Bu dönemde Galata gümrüğünün geliri Konstantinopolis'in gelirinin yedi katına ulaşıyordu. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed Galata'nın büyük ekonomik önemini anlıyor, Avrupa ile ticaretin merkezi olan bu bölgeyi olduğu gibi muhafaza etmeyi düşünüyordu. Galata'ya bir subaşı(voyvoda) ve bir kadı atayarak şehri Osmanlı idaresi altına aldı. Galata'da yerleşmiş Cenevizlilere Osmanlı tebası statüsü verdi, ticaret amacı ile gelmiş olanlara kapütülasyon güvencesi tanıdı.

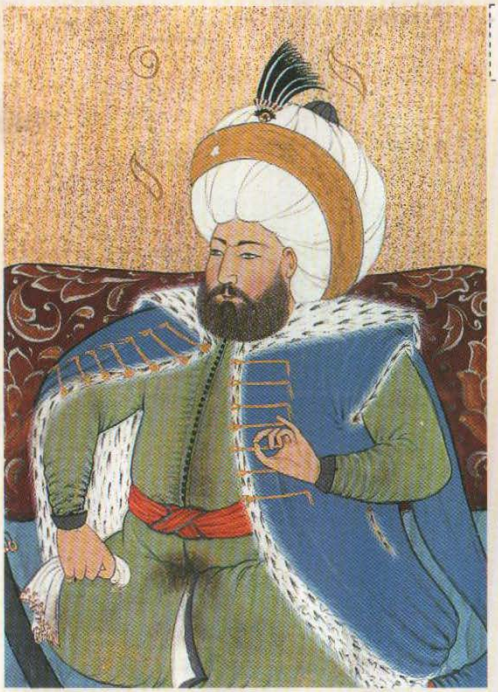


1477 sayımına göre Galata nüfusu hane olarak 592'i Rum, 535'i Müslüman, 332'i Frenk(Avrupalı), 62'i Ermeni olmak üzere toplam 1521dir. Zengin Cenevizli işadamları Perşembepazarı bölgesinde oturuyor, şehrin doğu kesimindeki fakir mahallelerde Rumlar ve Ermeniler bulunuyordu. O dönemde esas olarak Karaköy'de yaşayan Yahudiler daha sonra Haliç'in karşı kıyısına nekledilmişti. Fatih'in Avrupa ile ticarette Floransalıları teşvik etmesinde sonra Galata'nın kozmopolit nüfus yapısına Floransalılar ve yüz yıl sonra da Endülüslü Araplar katıldı.

Zamanla Müslüman-Türk halkı çoğunluğu oluşturmakla birlikte Galata bir liman ve ticaret şehri olarak diğer Akdeniz liman şehirleri gibi kozmopolit yapısını daima korudu.



Osmanlı Dönemi



Sultan II. Mehmed (1451-1481), Levni, Kebir Musavver Silsilename

Fetihten sonra İstanbul yeniden bir "caput mundi" durumuna gelmektedir. Yeniden Balkanlar ve küçük Asya'daki geniş bir art-ülkeyle (hinterlandla) bütünleşmekteydi. İş merkezi, konut alanındaki yerleşme kalıpları gene Bizans devrindeki dokuyu sürdürmekteydi. İstanbul'da bu dönemde gözlenen nüfus artışı (göç ve mecburi iskân) temelde önceki dönemlerdeki olaylardan ötürü, ekonomik yönden çöken ve boşalan bir kentin restorasyonu amacını taşımaktadır.

15. yüzyıl başlarında Konstantinopolis'in özellikle konut bölgeleri büyük ölçüde boşalmıştı. Örneğin, 1403'te Timurlenk'e elçi olarak giderken kentten geçen Kastilyalı Clavijo, kentin boş arsalar, ekili bahçe ve bostanlarla dolu olduğunu bildiriyor.[5] Gene 1419'da şehri ziyaret eden Buondelmonte, şehrin harap ve bölük pörçük halinden; 1433'de Brocquére ise, kentin yer yer ekili alanlarla bölündüğünden söz etmekteydiler. Esasen merkezdeki bürokratik kurumların saray ve iş çevresinin bulunduğu mekân dışında, Konstantinopolis, gerek Bizans, gerekse Osmanlı devirlerinde ahşap binalar ve yangın artığı boş arsa ve bahçelerle ünlüydü.

Şehrin mekân organizasyonuna bakıldığında, geleneksel kent dokusuna özgü nitelikleri görüyoruz. Yönetim ve kontrol bölgesi, iş ve liman bölgesi ve konut alanı da bu geleneksel yapıya göre sıralanmıştır. Bu bölgeleri sırayla gözden geçirelim.

Sarayburnu, De Sinety -A. Mayer, Paris

Yönetim ve Kontrol Bölgesi

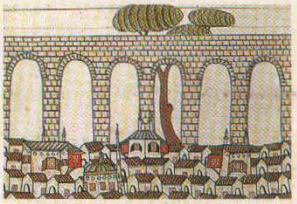
Bizans döneminde sarayın, devlet büroları, yüksek tabaka konutları ve kentin tapınağının bulunduğu alan aynı ettiriyor. Fatih'in (bugünkü Bayazıt'ta üniversitenin yerinde) yaptırdığı Eski Saray kısa zamanda terkedildi ve Topkapı Sarayı'na geçildi. (Önce Çinili köşk ve sonra Topkapı Sarayı yaptırılmıştır.) Ayasofya kentin en önemli camii idi. Hipodrom, Atmeydanı olarak benzer fonksiyonları yerine getirmekteydi. Genellikle yöneticilerin konakları da burada yer alıyordu. Önemle belirtilmesi gereken bir özellik, bütün geleneksel kentlerdeki gibi İstanbul'da da 19. yüzyıla kadar yönetim merkezinde kurumlaşan devlet ofislerinin yer aldığı sabit binaların olmamasıdır. Bu bölgede Saray ve Sadrazamlık (Sublime Port - Bâbıâli) ve Bab-ı meşîhat (Süleymaniye) dışında 19. yüzyıla kadar göze çarpan bir devlet ofisi yoktu. Bizzat şehrin belediye başkanı ve en yüksek yargıcı görevlerini yerine getiren İstanbul kadısı bile özel konutu nerede ise orayı makam ofisi ve mahkeme olarak kullanırdı.[6] Kasımpaşa'daki Kaptanpaşa ofisini, Süleymaniye'deki Ağa kapısını ve Bab-ı meşîhatı (Şeyhülislâmlığı) burada saymıyoruz. Kaptanpaşa donanmanın semtinde, yeniçeri ağası ise güvenlik görevi dolayısiyle iş bölgesinde bulunuyordu.



Bab-ı Ali, Thomas Allom - F.W. Topham, Londra 1839

Fetihten sonra İstanbul; Balkanlar ve Anadolu'ya egemen olan bir siyasal gücün merkezi ve Karadeniz ile Akdeniz'in önemli bir uğrak noktası olma görevini sürdürdüğünden, nüfusun arttırılması için çalışıldı.





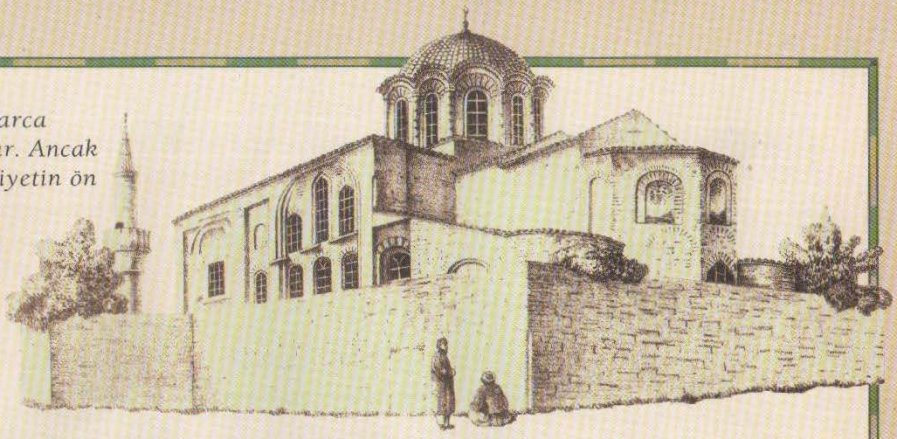
Bozdoğan Sukemeri

15. yüzyılda sürgün metodu ile Anadolu ve Rumeli'den, Karadeniz ülkelerinden getirilen müslim ve gayrimüslim nüfus grupları şehre yerleştirildi.[7]

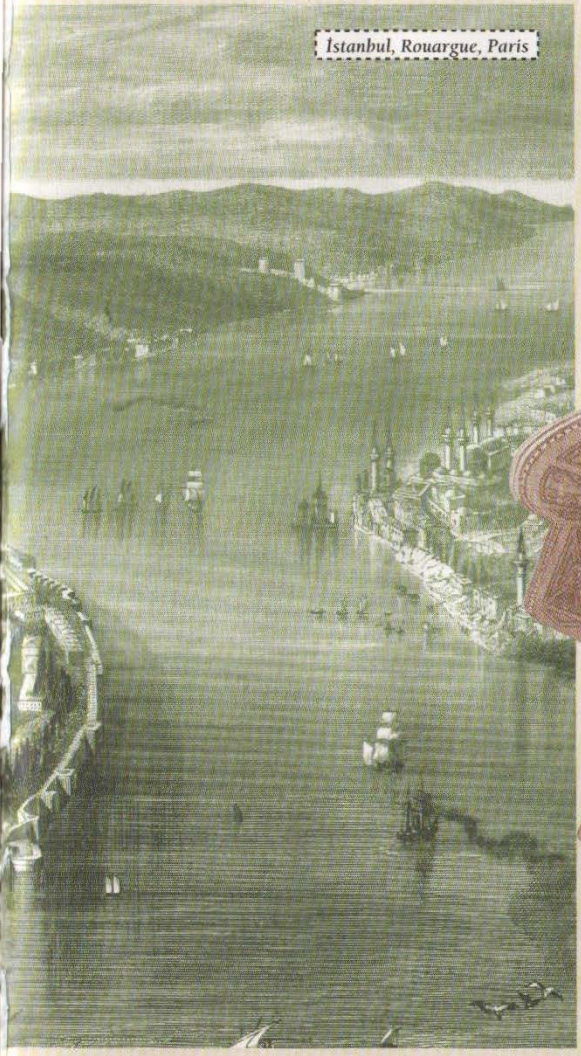
Prof. Barkan şehrin nüfusunu bu dönemde 100.000 olarak belirliyor. Buna tahrir defterlerinde gösterilmeyen köle, asker ve medrese talebelerini de 1/5 oranında ekliyor. Schneider ise nüfusu toplam 60.000 - 70.000 civarında saptamaktadır.[8]

Gerek konut bölgesinde, gerekse çarşı ve liman mıntıkasında, fetihten sonra cami ve imaret kurularak sosyal - ekonomik bir canlandırma ve yaratı yoluna gidildiği

birçok yazarlarca tekrarlanmıştır. Ancak bütün bu faaliyetin ön planda klasik Bizans dönemindeki iktisadi, sosyal ve demografik

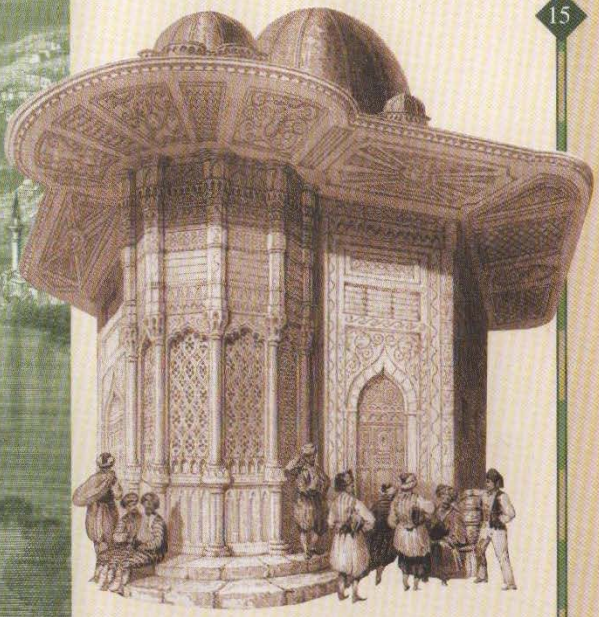


Eski İmaret Mescidi, D. Galanakes, Konstantinoupolis 1877



İstanbul, Rouargue, Paris

kompozisyonun rehabilitasyonuna yönelik olduğunu, hatta ilk anlarda eski binaların onarımı veya kiliselerin bazılarının camiye çevrilmesi yoluyla sağlandığını gözden uzak tutmamak gerekir.



Galata Çeşmesi, W.H. Bartlett - H.Griffiths, Londra 1835

Liman Bölgesi ve Çarşılar

Bunların fonksiyonları temelde, Bizans döneminden sonra da aynı kaldı. Buralarda ekonomik faaliyetlerin restorasyonu amacıyla, muhtelif cami, imaret ve çarşılar ya yeniden yapıldı, ya da eski yapılar onarıldı. Bu bölge limandan bugünkü Bayezid'e kadar uzanıyor. Diğer yandan kentin önemli medreseleri de konut bölgesi ile bu bölge arasında yer almaktadır.

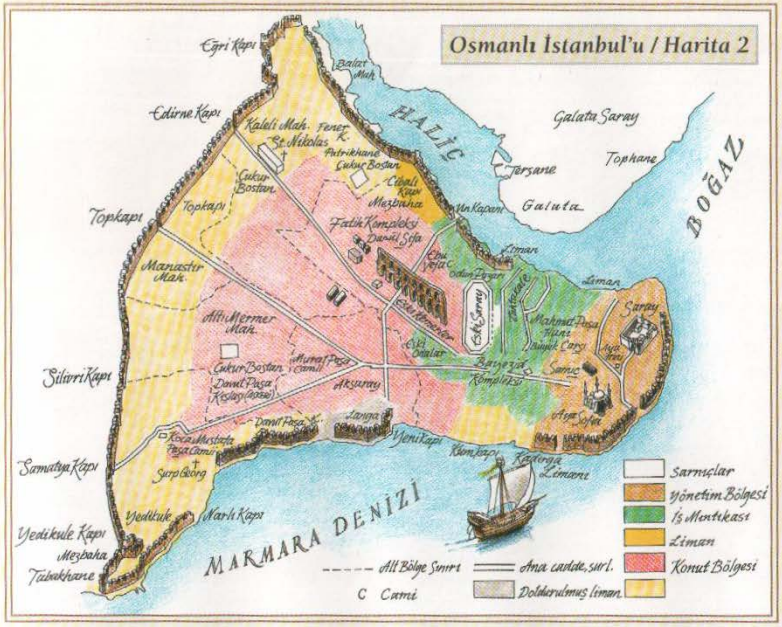


Hamallar, Paris 1854

15. yüzyılda bugünkü Sirkeci'den başlayarak Haliç içlerine kadar liman faaliyetinin genişlediğini gözlüyoruz. Limandaki boşaltma işlemlerinde (sadece gerekli tüketim maddeleri için) mekân düzeyinde bir tür uzmanlaşmanın belirdiğini de görüyoruz. Yemişpazarı iskelesi, Unkapanı, Yağkapanı, Odun pazarı iskelesi, Balat ayrı tüketim maddelerinin boşaltıldığı iskelelerdi. İstanbul'a Kırım, Tuna, Dobruca ve Karadeniz'den gelen; bal, yağ, un ve diğer zahire Haliç içindeki bu iskelelerde boşaltılır, onları kontrol eden eminler de orada olup, gelen erzakın depolanması ve işlenmesiyle uğraşan esnaf da bu iskelelerin çevresinde faaliyet gösterirdi. Bugünkü Tahtakale, depolama, alışveriş gibi limana bağımlı faaliyetlerin en çok yoğunlaştığı yerdi.

Bugünkü Eminönü, 15-17. yüzyıllarda liman merkezi fonksiyonlarına sahipti. Eremya Çelebi, Mısır'dan ve uzak adalardan gelen gemilerin burada gümrük eminliği önünde durup, kontrol için beklediğini bildiriyor.[9] Uzak ülkelerden gelen malların depo edildiği antrepolar ve satışının yapıldığı Mısır Çarşısı da bu nedenle burada bulunmaktadır. Esir ticaretine bakan "pencik emini"





Bu Pazar bugünkü yerinde yani Mısır Çarşı'sının batısındadır. Balık pazarından sonra Haliç içlerine (batıya) doğru gittiğimizde sebze pazarı, odun pazarı ve hapishaneyi (borçlu ve hilekârların kapatıldığı Baba Cafer Zindanı) görüyoruz. Bu merkezdeki Eminönü'ndedir. Eminönü ve Unkapanı arasında Balıkpazarı yer alıyordu. Esasen antik şehirlerde de (örneğin Priene) balık pazarının diğer pazardan uzmanlaşmış ayrı bir alan olduğunu biliyoruz. Bu daha çok alışverişin yoğunluğu ve sağlık nedenleriyle oluşan bir ayırımdır. Kalabalık antik ve feodal metropollerde görülen bu ayırımı her kentte görmek olanağı yoktur.



doku Bizans döneminin aynıydı. Bundan sonra gelen Unkapanı söylendiği gibi kentin gerek duyduğu Dobruca ve Karadeniz'den getirilen buğday ve unun boşaltıldığı ve ekmekçi esnafının faaliyet gösterdiği yerdi. Bu bölgede yoğun iş hacmi dolayısiyle İstanbul kadısının bir naibi bulunmaktaydı. İstanbul'un geleneksel kent özelliklerini gösteren bu mekân kalıpları uzun yüzyıllar

içinde aynıydı. Kontrol ve iş bölgesindeki genişlemeler, belirtildiği üzere sadece kentin doğal hinterlandı'nın büyümesi ile açıklanabilir.

Konut Bölgesi

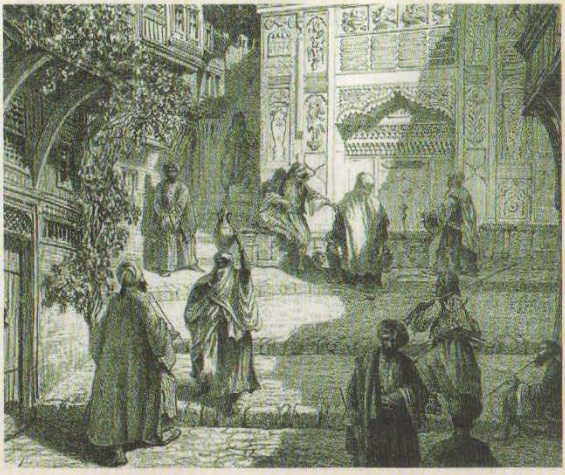
Geleneksel kentte konut bölgesindeki farklılaşma; gelir ve statüden ileri gelmeyip, etnik ve dini farklara dayanır. Bunu İstanbul'da da görmek mümkündür. Yani şehrin konut bölgesinin merkez ve iç kısmında Müslüman nüfus, periferide de gayrımüslim azınlıklar ve sistem dışı gruplar yerleştirilmiştir. Bu nedenle konut bölgesinin, bekâr odaları ve hanların bulunduğu geçiş bölgesi (transition area) niteliklerine de sahip olan iş bölgesinden sonra geldiğini belirtip; İstanbul nüfusunun ve mahallelerinin büyük kısmının yer aldığı bu bölgeye göz atabiliriz. İlk olarak konut bölgesinin merkezden, yani İslâm mahallelerinden başlayacağız. İstanbul'da bugünkü Aksaray, Lâleli, Şehzadebaşı, Süleymaniye, Vefa, Zeyrek, Çarşamba, Fatih, Atikali, Dizdariye Müslüman nüfusun yaşadığı geniş bölgeydi.



Fetihten sonra şehir, eski Konstantinopolis örneğine uygun olarak 13 nahiyeye ayrılmıştı. Bu 13 nahiye içinde 219 mahalle yer alıyordu.[10] Tabii mahalleler eski kiliselerin etrafında, yani eski ünitelerin bulunduğu yerde gelişti. İlk zamanlar camiye çevrilen kiliselerin etrafında yerleştirilmiş, sonraları yeni yerleşmelerle bazı yeni mahalleler de doğmuştur. Mahalleler başlangıçta mescidin veya camiin adıyla anılıyordu.[11] Fetihten sonraki yerleştirme süreci ve faaliyeti geleneksel şehrin tipik yerleşme kalıplarını büyük ölçüde bozmamıştır. 1455'te Kocaeli, Saruhan, Aydın ve Balıkesir'den sürgün usulüyle İslâm cemaatler getirildi.



Bütün geleneksel kentlerde olduğu gibi Osmanlı mahallesinde de fakir zengin çoğun aynı yerdedir. Mahalleler kentin bir dilimi olarak temelde birbirine benzer dokuya sahiptir. Ortada cami, okul ve hamam vardır. Mahalle nüfusu toptan bir cemaat sayılır. Bekârlar burada yaşamaz. İstanbul'da "bekâr" işçiler, iş bölgesi dahilindeki "bekâr hanları"nda kalırdı.

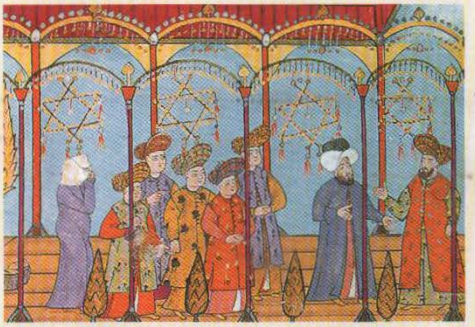


Müslüman Mahallesi (Detay), E. Flandin, Paris 1853

Semtlerde sınıfsal bir nitelik pek görülmez. Gerçi, Çarşamba, Süleymaniye ve Fatih; medreselere yakın olduğun-dan "ulema semti" diye bilinirdi. Bunun-la beraber bütün geleneksel kentlerde olduğu gibi



Üsküdar'da Bir Sokak,
C. Biseo, Paris 1883



mekândaki farklılaşmayı sosyal statü ve gelir farklarından çok, dini-etnik ayırımın belirlemesi keyfiyeti İstanbul'da da görüldüğünden böyle bir ayırım genelleştirilemiyor.

Şehrin nüfus yerleştirilmeyen veya yangın artığı boş arsalarla dolu olduğu da bir gerçekti. Esasen geleneksel İstanbul, sebze gereksinimini de kısmen bu alanlardan ve sur dışındaki bostanlardan karşılardı. Örneğin 17. yüzyılda Bayrampaşa deresi (Lykos) , Langa bostanları, Yenibahçe böyle idi.[12] Yakın zamana kadar Çukurbostan ve Langa'da bu durum görülebilirdi. Kentin çeşitli yerlerinde pazarlar vardı. Bu haftalık pazarlar konut bölgesinde de kuruluyordu. Bunların kurulacağı yerin saptanması, gereğinde değiştirilmesi İstanbul kadısının Saray'dan alacağı izne bağlıydı. (Pazar yerleri bütün ülkede merkezi hükümetçe saptanır ve ekonomik örgütün mekân boyutunda düzenlenmesi olarak düşünülmelidir. Bu pazarlara örnek, Çarşamba, Perşembe pazarları, Aksaray, Fatih, Vefa Pazarı - Balat'ta Yenibahçe'de- Avrupa yakasında Salı Pazarı gibi vb.)



Lahanabaşlı Çeşme, Çengelköy

Tarihi İstanbul Evleri

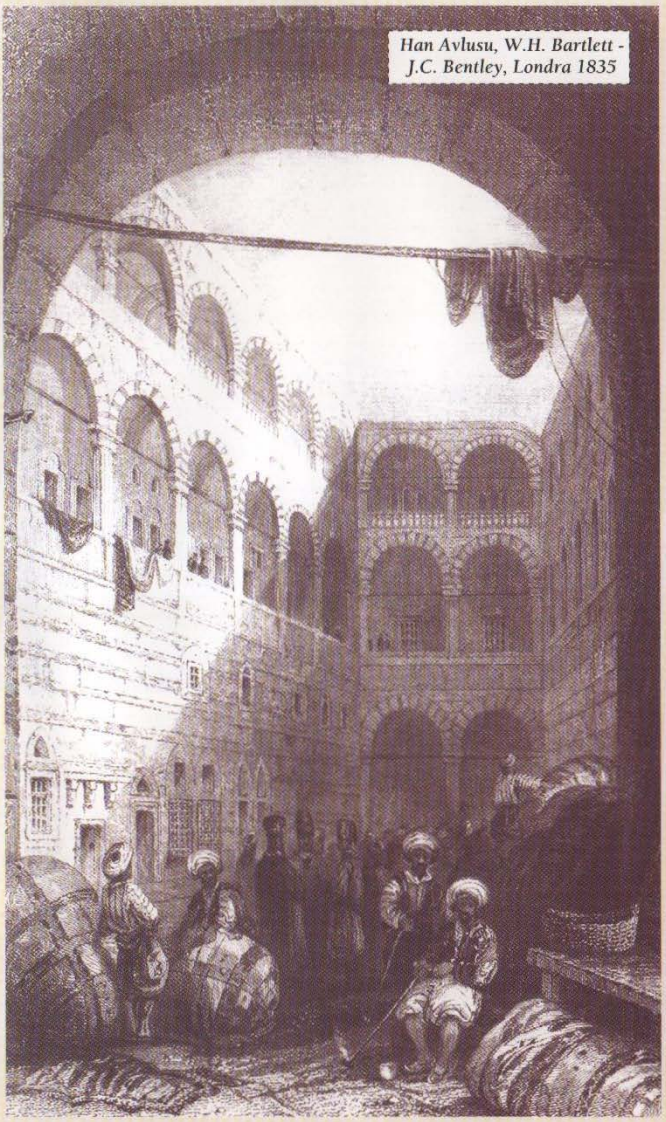
Evler üç tipe ayrılıyordu, "süflî" (tek kat) "fevkanî" (iki kat) ve "mükellef" (geniş, büyük). Her ev ayrı bir hane olarak vergi ve nüfus tahrirlerine işleniyordu. 16. yüzyılda İstanbul'a gelen Schweigger bu konutları çok kötü ve ucuz binalar olarak niteler.[13] Yüksek tabakanın konutlarında bile kalitenin yükselmesi İstanbul'da 18. yüzyılda görülen bir olaydır. Dar sokaklar ve çıkmaz sokaklar yaygındı. Bununla beraber şehrin merkezini radyal olarak kesen sokaklar Avrupa'da da yeni çağların bir olayı idi. Semtlerdeki, su yolu, çeşme, hamam, mescit gibi tesisler mahalleli tarafından korunup onartılırdı. Konut bölgesinin bitiminde surlara Konstantinopolis'deki gibi



kışlalar ve askeri alanlar yer alıyordu (Davutpaşa kışlası). Kentte asker sayısı 1475'te 12.800, 1521 yılında 24.146 idi.[14] 1699'da sayıları 100.000'e ulaştı ise de asker bu tarihte artık sadece asker değildi, başka mesleklerle de uğraşıyorlar ve hepsi de İstanbul'da bulunmuyorlardı. İstanbul nahiyelerinin %30'u II. Mehmet, % 50'si II. Bayezid, %15'i ise 1512-1546 döneminde örgütlenmişti. 16. yüzyılın ikinci yarısında şehirde artık güçlük yaratan aşırı bir nüfus yığılması meydana geldiğini belirtmiştik.

Azınlık Mahalleleri (Çevre)

Her geleneksel kentte olduğu gibi, İstanbul'da da sistem dışı grupların yaşayacağı arazi sınırlandırılmış ve belirlenmiştir. Bu semtlerde konut ve özellikle kilise, okul, yetimhane gibi binaların yapımı - onarımı, bundan başka altyapısal tesislerin genişletilmesi veya onarımı özel izne bağlıdır. Bütün bu uygulamaların sonucunda yer darlığı ve sıkışık bir yerleşme düzeni ortaya çıkmıştır ve bu durum kentsel hizmetlerin düzensizliğine ve temizliğin noksanlığına neden olmaktadır. Esasen bu tür hizmetleri mutlaka her cemaatin kendisinin gerçekleştirmesi istenir. İstanbul'da azınlık cemaatler, şehrin Marmara, Haliç ve surlara bakan çevre kesiminde yerleştirilmişlerdi.



Han Avlusu, W.H. Bartlett - J.C. Bentley, Londra 1835



Şubat 1865 Yangını (Abdullah Kardeşler'in bir fotoğrafından esinlenilmiştir), B.S.C.- P. Blanchard, Paris 1865

İSTANBUL YANGINLARI

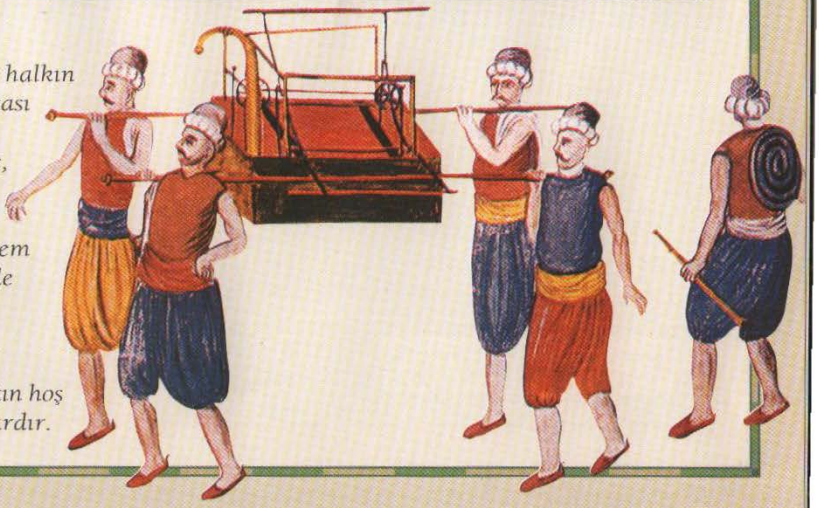
Yangınlar Bizans döneminde de Osmanlı döneminde de İstanbul'un sık sık karşılaştığı afetlerin başında gelirdi. Bu nedenle şehrin tarihinde yangınların büyük yeri vardır.

Bizans döneminde yıldırım düşmesi veya tedbirsizliğin yanı sıra sık sık meydana gelen ayaklanmalar, özellikle 12. yüzyıldan sonra şehirde yaşayan Latin kolonileri ile yerli halk arasındaki gerginliğin yarattığı yağmalama nedeniyle çıkan yangınlar, Konstantinopolis'in defalarca yıkılıp yeniden yapılmasına neden olmuştur.

Osmanlı döneminde de ortalama her yıla semt ya da semtler ölçeğinde bir yangın düştüğü hesaplanırsa kentin doğal afet, salgınlar, askeri veya toplumsal olaylardan daha fazla yangınlardan etkilendiği, İstanbul'un yaklaşık her yıl 1/50'sinin yandığı ve her 50 yılda bir siluetinin değiştiği ortaya çıkmaktadır.
Yangınlara karşı ilk tulumba aslen Fransız olan Davud Ağa tarafından 1718'de yapılmış ve Yeniçeri Ocağı'na bağlı Yangın



Tulumbacıları Ocağı kurulmuştur. Yangınlar halkın günlük hayatının bir parçası olarak destanlarına, edebiyatına, deyimlerine, hayat tarzlarına, inanışlarına girmiş, özellikle tulumbacılar hem halkın kurtarıcısı hem de örgütlenmeleri, bölgesel rekabetleri, cerbezeli kişilikleri, destan ve efsaneleriyle sosyal hayatın hoş bir rengini oluşturmuşlardır.



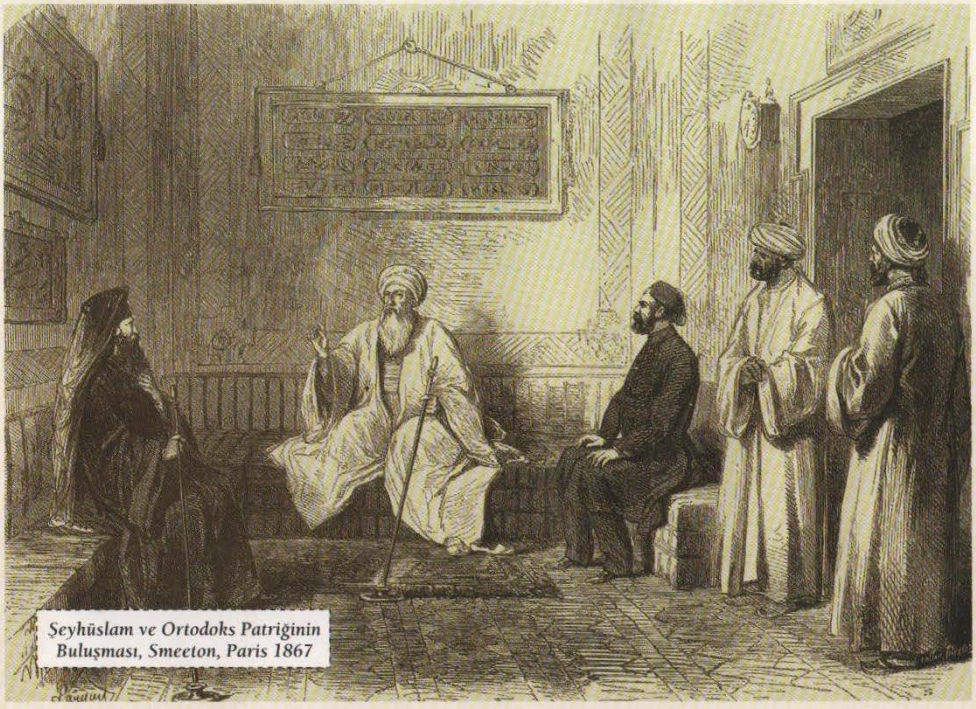
Yaşayan Kültürler

İstanbul'a fetihten hemen sonra İslâm nüfusun yanıbaşında, gayrimüslim nüfus grupları da getirilmiştir. Örneğin 1455'te getirilen İslâm grupların yanında, aynı yıl kente ilk Yahudi cemaati yerleştirilmişti (Bahçekapı - Eminönü arası). II. Mehmet Ermenileri de Sulumanastır ve Samatya'ya getirtti.[15] Hükümdar ilk olarak 1454'te Ortodoks-Rum patrikliğine Gennadios'u atamıştı. Şimdi 1461'de bir Ermeni patriği ve hahambaşı da atanıyordu. İskân devam etti. Bununla beraber 16. yüzyılda bu iskân faaliyeti yavaş yavaş sona erecektir. Çünkü kentin nüfusu artık hadden aşırı bir düzeye çıkmıştı.

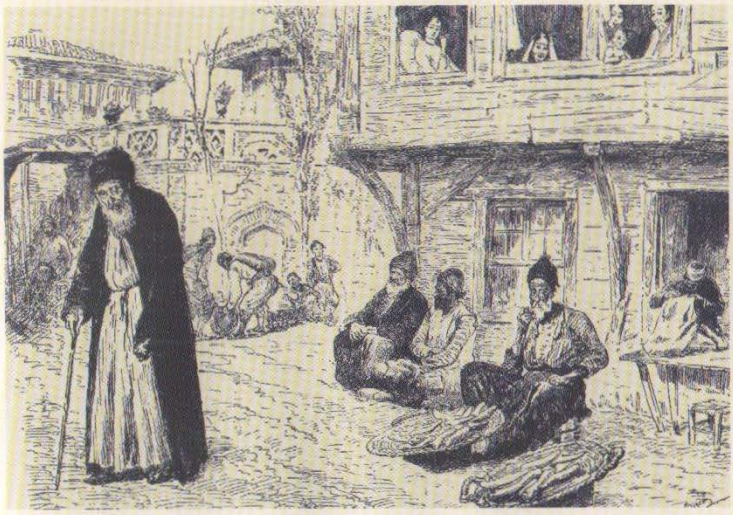
Tabiatiyle, Rum, Yahudi, Ermeniler şehrin çevre semtlerine yerleştirildi. Latinler Galata'da bırakıldılar. Esasen sürgünle gelen her grup, cemaatler halinde yerleştirilmekteydi. (Bu özellik Müslüman nüfus için de söz konusudur. Müslümanlar cemaat halinde getirilip, her cemaat bir mahalle teşkil ediyordu). Galata'daki durumun da buna paralel olduğu görülür. İstanbul'daki azınlık nüfus resmen altı gruba ayrılmıştı. Bu

1477 (Hicri 882) Sayımına Göre İstanbul'un Nüfusu[16]

	Hane	Yüzde
Müslim	8951	60
Rum	3151	21, 5
Yahudi	1647	11
Ermeni	372	2, 6
Kefeli Latin ve Karaim	267	2
Karaman Ermeni ve Rumu	384	2, 7
Çingene	31	0, 2
Toplam	14803	100



Şeyhüslam ve Ortodoks Patriğinin Buluşması, Smeeton, Paris 1867



Yahudi Semti,
C. Biseo, Paris 1883

azınlıkların (yani millet grubu) cemaat örgütü kadar, yerleşme kalıplarını da belirlemektedir. Prof. İnalcık bu altı grubu şöyle sıralıyor: 1) Rum, 2) Ermeni, 3) Yahudi, 4) Galata Frenkleri, 5) Karaîmler (Karay Yahudileri), 6) Galata Rumları.[17] Galata Frenkleri ve Rumları bu ayırımdan da anlaşılacağı üzere İstanbul'da değil Galata'da idi. Rum, Ermeni ve Yahudi cemaat örgütleri resmen tanınmış ve onaylanmış imtiyazlara sahipti. 16. yüzyılda bütün azınlık cemaatler, mahalle ve örgütleri bakımından artık İstanbul'un tipik görünümü içinde yerlerini almışlardı. Bu mahalleler belirtildiği üzere bütün geleneksel kentlerdeki gibi kentin cidarında yer alıyorlardı.



Doğudan batıya şehrin çevresini dolaşarak inceleyelim. Buna göre; başlangıçta Bahçekapı civarında italyanlar vardı. Esasen Haliç'in ağzına rastlayan kısmında, Bizans döneminde Latin kolonistler son zamanlarda da Venedikli tüccarlar ve Venedik bailo'sunun oturduğu biliniyor. 15. asırda tahrir defterlerinde burası "Aslanlı Ev Mahallesi" ve "Venedik Lonca Mahallesi" diye kaydedilmiştir.[18] 15. asırdan sonra bütün yabancılar Galata tarafında toplanmıştır. Kefe'nin zaptından sonra Karaim cemaati Hasköy'e yerleştirildi. Yahudiler bugünkü Eminönü civarında idi. 17. asırda bir yangından sonra burada oturmalarına izin verilmedi. Valide Turhan Sultan burada cami yaptırdığından (Yeni Cami) Yahudilerin tümü Balat'a nakledildi. Bundan başka Hasköy'de de ikinci kalabalık grup vardı. Unkapanı'ndan sonra gelen Fener semtinde Rumlar oturuyordu.

Galata'da Rum Çiçek Satıcısı,
C. Biseo, Paris 1883



Zeyrek Kilise Camii

İstanbul'daki konutları da yer almaktaydı. Bu geleneksel kentin tipik özelliğini bir kere daha kanıtlayan bir durumdur (azınlık mahallelerinde de yerleşme düzeni gelir ve statü farkına göre değildir. Aynı cemaatin fakir ve zengin aileleri aynı yerde yaşamaktadır). Fenerden batıya ilerlediğimizde Balat'a geliriz. Burası temelde bir Yahudi semti olmakla beraber Rumlar da yaşıyordu (Eremya Çelebi burada Hireşdegabet adlı bir Ermeni Kilisesi de olduğunu ve Balat'ta bir mahalle teşkil etmeksizin dağınık halde 80 kadar Ermeni hanesinin bulunduğunu bildiriyor).[20]

Fetihten sonra kendilerine makam olarak Pamma-karistos kilisesini seçen Rum patrikleri de bir zaman sonra Fener semtine yerleştiler (16. asır). Fener; fakir Rumlar kadar zengin Fenerli ailelerin de oturduğu bir yerdi. Eremya Çelebi 17. asırda Fener'de 11 tane Aristokrat Rum ailenin bulunduğunu bildirir.[19] Bunların 17. yüzyıldaki Rönesans etkisini taşıyan taş binaları yanında, fakir tabakanın oturduğu sefalet apartmanları yer alıyordu. Bu ahşap binalar bugün de tipik slum fonksiyonu görüyor. Balat'ta bu tip binalara eskiden "yahudhane" denirdi. Fener'de ayrıca Eflak - Buğdan voyvodalarının

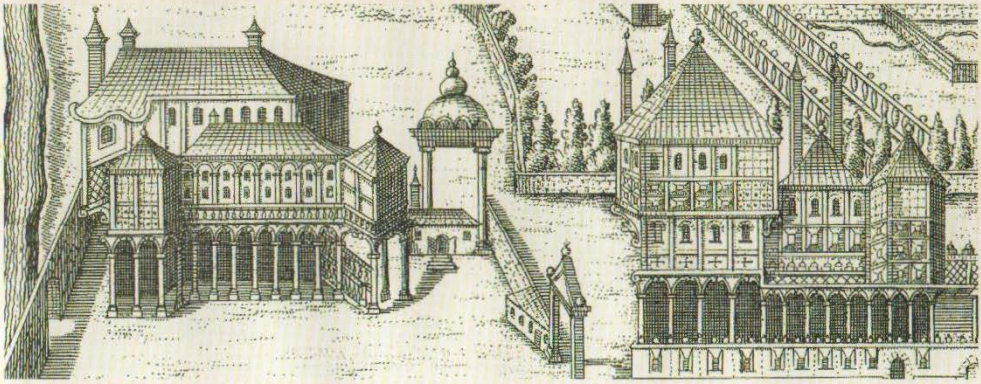
16. yüzyılda Avrupa'daki baskılardan dolayı hahambaşı Isaac Sarfaty Avrupa'dan Eskenazi Yahudileri de Türkiye'ye yöneltmişti. Fakat İstanbul Yahudileri temelde Safarad, yani İspanyalı'dır. Avram Galanti, İstanbul Yahudilerinin de cemaatler halinde örgütlenip yerleştiğini belirtiyor (Balat cemaati, Hasköy cemaati gibi).

Eski İstanbul Surları ve Fener, Eugene Flandin, Paris 1853

Yahudiler karşı sahilde Hasköy'de de yerleşmişti. Galanti; Hasköy'ün en kalabalık yerleşme yeri olduğunu söylüyor.[21] 16. yüzyılda Yahudi nüfus 36.000 kadardı. Bu asırda Türkiye, Polonya ile birlikte Avrupa'daki Yahudi nüfusun başlıca sığınma merkezlerinden biri haline geldiğinden, nüfusları arttı. Eyüp'e

üyesi oluyorlardı.

Şehrin batı yakasında surların dibinde Sulukule'de Çingeneler ve Ermeniler vardı. Gene Türkçe konuşan ve ibadet eden, Karaman Rumları da Narlıkapı ve Yedikule arasındaydılar. Sulumanastır'da ise Ermeniler bulunmaktaydı.



Prens Dimitri Kandemir'in Köşkü, Londra 1734

doğru sur içlerinde Yahudi cemaati yaşıyordu. Balat ve Eğrikapı'da yoğun halde bulunuyorlardı. Eğrikapı'da bugün terkedilmiş bir Musevi mezarlığı ve sinagog bulunmaktadır.

Bundan sonra Marmara sahilinde bulunan Samatya gelir. Bu semt Ermeni nüfusunun yoğun olarak yaşadığı semttir. Buradaki Surp Kevork Kilisesi başlangıçta Ermeni patriklik makamı idi. Ancak Ermeni

Azınlık semtlerindeki çarşılarda; Rum, Ermeni ve Yahudi esnaf birlikte işlerdi. Esasen bu üç cemaate mensup esnaf ve zenaatkâr şehrin diğer yerlerindeki çarşılarda da Türklerle birlikte faaliyette bulunuyor ve loncaların da



16. yüzyılda İstanbul'daki Yahudi cemaati



Ermeni Düğünü, Dockley, Londra 1723

nüfusun, Marmara sahillerinin doğusuna doğru yayılıp kalabalıklaşmasıyla 1641'de patrikler de Kumkapı'ya geçti. Böylece Kumkapı, Yenikapı, Samatya; Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu kıyı semtleri oldu. Ermeni nüfusu büyük olasılıkla 1453'ten sonra Rumlara karşı bir denge öğesi olarak geniş ölçüde yerleştirilmiş ve Rum patriğinden sonra, 1461'de Bursa piskoposu Hovagim, Ermeni patriği olarak atanmıştı.[22]

İstanbul Surları Dışındaki Mahalleler

Surların dışındaki mahallelerin İstanbul tarihinde ayrı bir önemi vardır. Aslında endüstri öncesi kentlerde surdışı mahalleler anakentle olan ilişkisi yönünden modern banliyölerden farklı bir niteliğe sahip yerleşmelerdir. (Macarca Varoş, Alm. Vorort). Bu yerleşim birimlerinin ortaya çıkışı başlıca iki nedene dayanıyor. Birinci neden şehrin sağlık ve temizliği yönünden belirgin ölçüde sakıncası olan faaliyet dalları ve bu dalda çalışan nüfusun bulunuşu (Çömlekçilik, dericilik, camcılık,

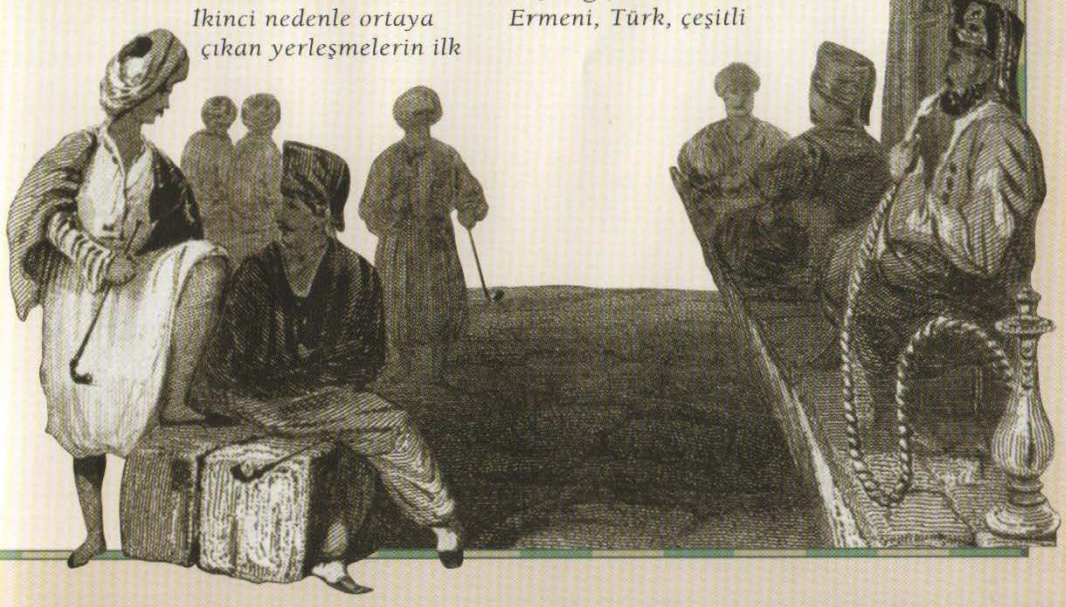


16. yüzyılda Rum din adamları

yeniçağlarda barut, mezbaha). İkinci neden de, şehrin günlük toplumsal ve ekonomik yaşamı ile yoğun ilişkileri olmayan grupların bulunmasıdır. Bunlara alt gelir gruplarına giren bir tabakayı da eklemek gerekir (balıkçı, meyvacı, sebzeci, sütçü, dar gelirli ve inzivaya çekilen şehirliler, manastır, tekke, zaviye mensupları...). Nihayet kentin dışındaki bir kesim dış ticaret kolonisi olarak gelişebilir. Eski Moskova'da Sloboda, İstanbul'da Galata böyledir. Metropol İstanbul'da her üç tip yerleşimi de bulmak mümkündür. Birinci nedenle doğan yerleşmelere örnek; bugünkü Yedikule ve Kazlıçeşme 16. yüzyıldan beri dabbağ (derici) esnafının iş ve konut yeriydi. Mezarlıklar ve bostanlar da buradan başlıyordu (burası aynı zamanda mezbaha idi). Gene Haliç kıyısındaki Ayvansaray - Eyüp çömlekçi bölgesi idi. Galata'daki Hendekdibi, mumcuların iş yeri idi. Bu faaliyetler ve faaliyet grupları sağlık, temizlik ve yangın tehlikesi nedeniyle sur dışına çıkarılır. Tophane de 18. yüzyıl ortalarına kadar Galata bölgesinin kenarında bir yer sayılır. (Örneğin Venedik'te de Ghetto periferidedir ve başlangıçta baruthane idi).

İkinci nedenle ortaya çıkan yerleşmelerin ilk örneği Eyüp'tür. Bunlar modern metropoldeki banliyölerden farklı olup; emeklilerin, bostan bahçıvanı, bağcı, balıkçı, kayıkçı gibi alt gelir gruplarının ve münzevilerin yaşadığı yerlerdir. Eskiden Bakırköy (Makriköy), Boğaziçi köyleri, Kasımpaşa (Tersanelilerin bölgesi) bu tip yerleşmelerin tipik örneği idi. Esasen Azebler Mahallesi ve Kasımpaşa 16. yüzyılda tersane semti idi. Bu askeri bölgede 3.000'e yakın donanma asker ve zabiti bulunduğundan bölgenin asayiş sorumlusu da donanmaydı.[23] 18. yüzyılda kente göç başlayınca, Kasımpaşa gibi semtler, toprağını terk eden köylülerin yığıldığı ilk gecekondu mahalleleri olarak ortaya çıktılar.[24]

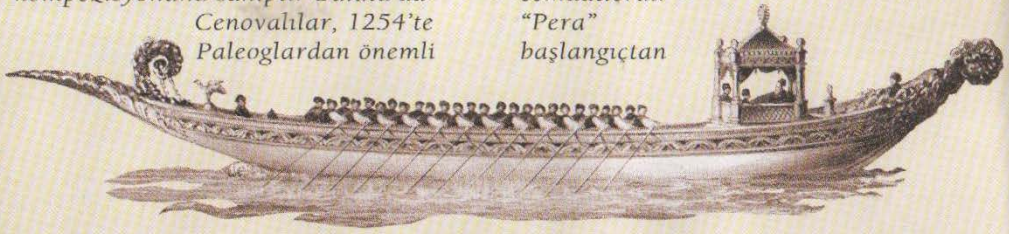
ekonomik ve sosyal yönden kapalı birimlerdi. Bunlardaki değişim 18. yüzyıl sonunda meydana gelecektir. Kuruçeşme, Ortaköy ve Anadolu yakasındaki Kuzguncuk gibi yerler başlangıçta Rum, Yahudi, Ermeni, Türk, çeşitli



grupların ayrı ayrı yaşadıkları semtlerdi.

İlginç iki yerleşme Galata ve Üsküdar'dır. 16-19. yüzyıllarda Galata, kentin, Atlantik iktisat bölgesi ile ilişkilerinin kurulduğu bölgesiydi. İstanbul'a göre değişik özellikleri olan bir nüfus kompozisyonuna sahipti. Galata'da Cenovalılar, 1254'te Paleoglardan önemli imtiyazlar elde ederek koloninin hakimi oldular.

Bu vakte kadar şehrin bugün "Büyük Hendek Caddesi" diye bilinen kesimi, surlarla çevrilmişti. 1267'den sonra bu koloni-kentin dışına taşan yerleşmeler görüldü. Osmanlı devrinde Galata'nın periferisi; Cihangir, Fındıklı, Salıpazarı'na kadar yayıldı. 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl başlarında İspanya'dan gelen İslâm göçmenleri (Moricos) bugünkü Tophane'ye ve Azebkapı'ya yerleştirildi. 16. yüzyılda Galata'da İslâmlar 535 hane (% 35 oran), Rumlar 592 hane (% 39 oran) , Avrupalılar 332 hane (% 22 oran) ve Ermeniler 62 hane (% 4 oran) ile başlıca cemaatlerdi.[25] "Pera" başlangıçtan beri yabancıların ve gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı yerdi. Kilise ve vakıflar burada kurulmuştu. Galata'da daha çok liman faaliyetlerine yönelik işkolları, örneğin yelkenciler çarşısı ve gemi donanımına yönelik faaliyetler veya sağlık yönünden sakıncalı, yangın tehlikesi olan işkolları yer almaktaydı.





Anadolu yakasında Üsküdar, 18. yüzyıla kadar bir peyk kent durumundadır. Asya ile olan

Üsküdar ve Kızkulesi, Thomas Allom - H. Adlard, Londra 1839



ticarette önemli bir konaklama ve antrepo merkeziydi. Bu çerçeve içindeki işkollarında çalışan esnaf ve kayıkçı ve yerel görevliler Üsküdar'ın nüfusunu oluşturuyordu. Anadolu'dan kopup gelen nüfus ile Üsküdar, önceleri önemli ölçüde bekâr, işsiz ve vasıfsız işçi kalabalığının; 19. yüzyılda da ilk gecekondulaşmanın alanı oldu. Bu ilginç semtin bir toplumsal tarihi yazılmadı. Tek istisna R. Ekrem Koçu'nun tulumbacı hikâyeleri ve halk şairlerinden toplayıp yazdığı hikâye ve olaylarıdır. Ham malzemeyi de kısmen İ. Hakkı Konyalı'nın Üsküdar Tarihi eserinden bulabiliriz. Üsküdar'ın büyük kentle bütünleşmesi 19. yüzyıldan itibaren, Kadıköy'le birlikte olup, ilginç bir gelişim göstermektedir.



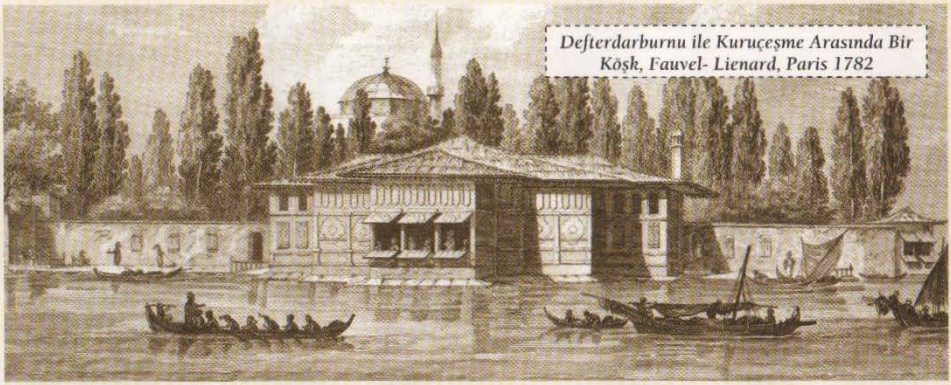
Kasımpaşa'dan İstanbul, Thomas Allom - J.C. Armytage, Londra 1839

18. Yüzyılda Kentin Dokusunda İlk Değişme Belirtileri



Şehrin bu geleneksel yerleşme düzenindeki değişmenin ilk belirtileri 18. yüzyılda meydana gelmeye başladı. Gerçekte ülkenin ekonomik yapısında köklü değişiklikler meydana gelmesine rağmen, yönetici sınıfın elinde toplanan servetler gösterişli tüketimi arttırmaktadır. Diğer yandan Karadeniz'in ulaşımını ellerine geçiren armatör Fenerli Rumlar ile İstanbul'daki elçilik heyetleri 18. yüzyılda belirgin ölçüde yeni bir yaşam biçimi doğuruyordu.

Bu durumda gerçek anlamda olmasa bile bir sayfiye yaşamı ortaya çıkmıştır. Kağıthane'deki eski bostanlar; kasırlar ve bahçeler ile süslenmeye başladı. Boğaz'ın eski münzevî köylerinde birbiri ardından yalı, köşk ve bahçeler kuruluyordu. Fakir balıkçı köyleri olan Yeniköy ve Tarabya zengin Rum armatörlerin yalılarıyla süslenmeye başladı. (Burası 19. yüzyılda tam bir banliyö haline gelecektir). Bu armatörler birkaç gemi sahibi olup, Tuna-Karadeniz, Kırım'daki limanlar arasında narenciye, odun, tahıl taşımacılığı yapıyordu. En ünlülerinden biri İpsilanti idi.



Defterdarburnu ile Kuruçeşme Arasında Bir Köşk, Fauvel- Lienard, Paris 1782

Boğaz'daki Yeniköy, Beylerbeyi, Ortaköy, Kandilli gibi semtler bu yalıların yapıldığı merkezler oldu. Buralardaki etnik kompozisyon da daha karışık bir görünüm aldı. Yani İstanbul 18. yüzyılda gerçek anlamda banliyölere sahip değilse de mevsimlik eğlence ve sayfiye ünitelerinin doğuşu görülmektedir.

Diğer yandan Kağıthane'de bir kâğıt fabrikası, aynı bölgede mühendishaneler (okul) kentin dışında modern kışlalar (Selimiye) yapılmaya başlandı. Bütün bunlar şehrin mekân organizasyonunda sahte bir banliyöleşmeye (pseudo suburb) neden oluyordu ki, gösterişçi bir tüketim ve kamusal harcamaların bu sahte banliyöleşmenin başlangıcını yarattığı görülüyor.

Tarabya ve Yuşa Tepesi, W.H. Bartlett- R. Wallis, Londra 1835

18. yüzyılın asıl olgusu, Anadolu'dan kopup gelen bekâr erkeklerin ve hatta ailelerin büyük şehri yığın yığın doldurmasıdır.[26] Bu olgu nedeniyle; iş bölgelerinde bekârların yaşadığı geniş sefalet yuvaları, Eyüp, Kasımpaşa ve Üsküdar'da ise gecekondulaşmanın ilk şartları ğmaya başladı.



Kadıköy İskelesi'nde Şirket-i Hayriye vapuru

Mekânsal yapıdaki temel değişmeler, yani banliyölerin, gecekondu ve slumların doğuşu ise, 19. yüzyıldaki modernleşmenin getirdiği bir olgudur. 18. yüzyılı bu döneme bir hazırlık olarak görmek gerekir.

19. Yüzyılda İstanbul'un Modernleşmesi

19. yüzyılda Dünya tarihinde önceki göre hızlı bir değişim yaşanmaktadır. Bu değişim Balkanlar ve Ortadoğu'nun metropolü olan İstanbul'da da kendini gösterdi. Bin yıldır dünya ekonomisinin ve kültürünün merkezlerinden biri olmasına rağmen, bir yapısal değişme geçirmemişti. Şimdi ise metropol İstanbul yaşadığı çağa ayak uydurmaktadır. Bu gelişimi şehrin kurumlarında, artan nüfus ve büyüyen yüzölçümünde, hepsinden önce de mekânsal düzeninde gözlemek mümkündür. (Bkz. Harita 3).

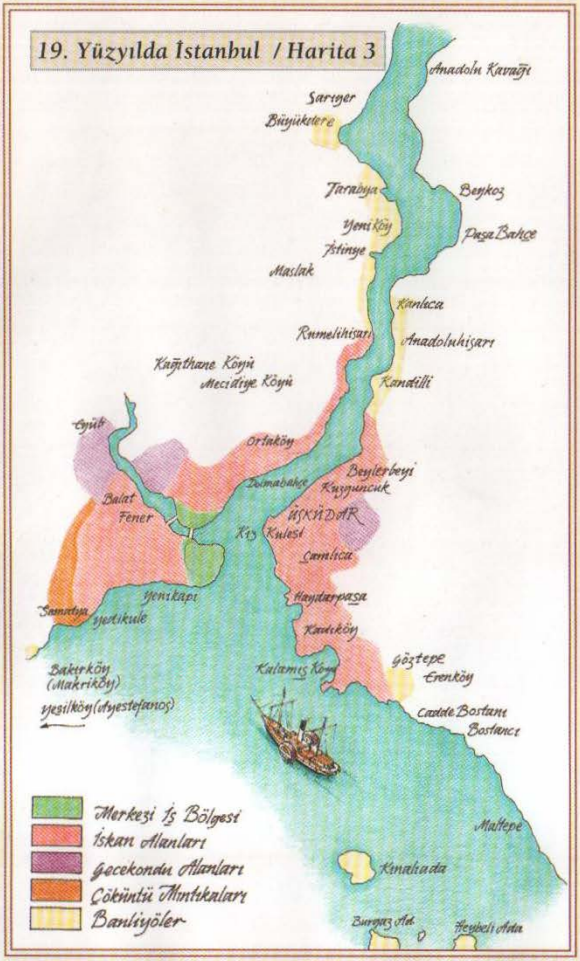
Bu değişmeyi şehrin mekân düzenini etkileyen şu öğelerin ortaya çıkışıyla açıklayabiliriz. a) gecekondulaşma, b) banliyölerin doğuşu, c) sınıfsal yapının ayrıntılarıyla mekâna yansıması, d) iş merkezindeki değişme ve kaymalar sonucu çift merkezin doğuşu, e) (trans area) geçiş bölgesinin belirgin şekilde ortaya çıkması, f) daha önce kentle bütünleşmemiş



1900 başlarında Karaköy Meydanı

olan çeşitli semtlerin merkezle organik bir bütünleşmeye doğru gitmesi ki bunda kent içi ulaşımın modernleşmesi de büyük rol oynamaktadır.

Bütün bu özelliklere rağmen 19. yüzyıl İstanbul'u halen çağdaş metropollerin düzeyinde değildi. Ama İstanbul bu dönemde, önceki çağlarda görülmeyen bir nüfus artışını yaşadı. 1829'daki ilk sayımda yaklaşık 250.000 olarak saptanan nüfus 1914 yılında 900.000'e ulaşmıştı.[27] Bu artışın 16., 17. ve 18. asırlardaki gibi bekâr, işsiz ve tek tük



eyaletlerinden yapılan göçlerden ileri geldiğini göz önüne almak gerekir.

Diğer yandan İstanbul; Beyrut, Selânik, Pire yani bütün doğu Akdeniz limanları gibi 19. yüzyılda Atlantik endüstrisi bölgesinin hayat alanına girmişti. Bu kentler Avrupa için artık sadece ticaret limanları olmaktan öte; yerleşilen, antrepo-tesis kurulan, hinterlandlarının ürünlerinin işlenip nakledileceği merkezler durumuna gelmişti. Bu şehirler arasında özellikle İstanbul; artık Batılı tüccar, komisyoncu, inşaatçı ve bankerlerden meydana gelen bir kalabalığın yaşayacağı kent olmuştur.



Diğer bir gelişme; ülkedeki demiryolu, denizyolu gibi ulaştırma ağlarına bağlı olarak



19. yüzyılın sonlarında Galata Köprüsü

ortaya çıktı. İstasyon ve liman tesisleri, uzun mesafe ulaşımı kadar, kentsel ulaşımı da değiştirdi. Kentin dokusundaki ve mekânsal düzenindeki değişimleri etkiledi. 19. yüzyılda Türkiye'nin kayda değer bir endüstrileşme sürecine giremediğini biliyoruz. Ancak dış dünya ile bütünleşmelerin azgelişmiş metropolün yapısında yarattığı değişmelere göz atalım;

Merkezi Yönetim Bölgesi: 19. yüzyılda bürokrasinin modernleştiği birçok idari organların kurumsallaştığı görülüyor. Kurulan nezaretler (bakanlık) artık sadaretin dışında yönetim ve iş bölgesinin her tarafında yer alıyor. Saray, modern şehirlerdeki gibi merkez bölgenin dışına taşınmıştır (Dolmabahçe, sonra Yıldız). Yönetim bölgesinde ve diğer kısımlarda sokak ve yol yapımı artıyor. 19. yüzyılda kârgir bina yapımının teşvik edildiği görülüyor. Bütün bu değişim, en başta modern belediye idarelerinin kuruluş ve faaliyetini gerekli kılmıştı.

İş Bölgesinde Değişmeler, Çift Merkezli Metropolün Ortaya Çıkışı: Eski iş merkezinin yapısı değişmekte, yeni tip iş hanları ortaya çıkmaktadır. Değişen ticari yapı, modern anlamdaki



1871'de atlı, 1914'de elektrikli tramvay hizmete girdi.

uzmanlaşma da, daha çok dış dünya ile olan ilişkilerin yoğunlaştığı Galata ve Beyoğlu'nda görülmektedir. Galata, Beyoğlu modern ilişkilerin görüldüğü iş bölgesi durumuna geldi. Ticarethane, büyük mağaza ve bankalar gelişmişti. Özellikle Karaköy'ün aktif bir merkezi iş bölgesi olması ve Beyoğlu'ndaki konut bölgesiyle ilişkisinin yoğunlaşması, Avrupa'nın ilk metrolarından birinin burada faaliyete geçmesini gerektirmiş ve 10 Haziran 1869'da Tünel işletmeye açılmıştı. İş ve konut bölgeleri arasındaki bu yoğun trafik; tramvay işletmesinin kurulması, yolların açılması ve genişletilmesi gibi çalışmaları gerektirdi. Özellikle iş bölgesinde uzmanlaşmanın mekâna yansıdığını Beyoğlu tarafında görüyoruz. İstanbul'da geleneksel çarşı düzeni büyük ölçüde devam ederken, burada mağazalar, ticarethane ve depolama faaliyetleri belirgin alanlarda toplanmaya başladı. Böylece İstanbul 19. yüzyılda iki merkezli bir metropol olmuştur. Bu konut alanında ve kentin cidarında da etkisini gösteren ikili bir yapıyı doğurmuştur. Gene Beyoğlu bölgesindeki geçiş bölgesi; İstanbul'a nazaran daha belirgin özellikler taşıyordu. Beyoğlu'nun Yüksekkaldırım, Asmalımescit gibi semtleri; ucuz otel, pansiyon ve lokantaların toplandığı, suç ve cürüm potansiyeli yüksek bir bölge olarak ortaya çıktı.

Konut Bölgesi: *Konut bölgesinde İstanbul yakasında büyük değişmeler görülmezken, Beyoğlu tarafında hızlı bir değişme göze çarpmaktaydı. Herşeyden önce Beyoğlu konut bölgesinde mimari*



Yeni Sirkeci Garının hizmete açılışı, tarih: 3.11.1890



20. yüzyılın başlarında Tepebaşı

kuruluyordu (Tepebaşı Bahçesi). yüzyıl başında apartman yaşamı bu bölgede tipik hale gelecektir. Bu modernleşen yaşam ve yerleşme kalıpları; ulaşım, sağlık, itfaiye gibi belediye hizmetlerinin de Beyoğlu yakasında mükemmelleş-tirilmesini gerektirdi. Buna karşılık İstanbul yakasında bu konuda değişmeler yavaş oluyor ve kârgir binalarla doluşan Beyoğlu eski İstanbul'un ahşap yapılarına ve harap semtlerine tepeden bakıyordu. Eski İstanbul'da azınlık mahalleleri halen aynı kompozisyondaydı.

bakımdan bitişik düzen binalar, kârgir yapılar artıyor, etnik yönden karışma ve sosyal sınıflaşmaya göre bir mekânsal biçimleme göze çarpıyordu. Konut alanı Beyoğlu'nda genişlemiş, o vakte kadar kentin çevre ve mezarlık bölgesini bile kapsamaya başlamıştı. Örneğin bugünkü Taksim gezisi önceleri Latin mezarlığı iken bu mezarlık Feriköy'e nakledildi [28] ve bölge konut alanı içinde kaldı. Gene park vs. gibi kamusal eğlence alanları

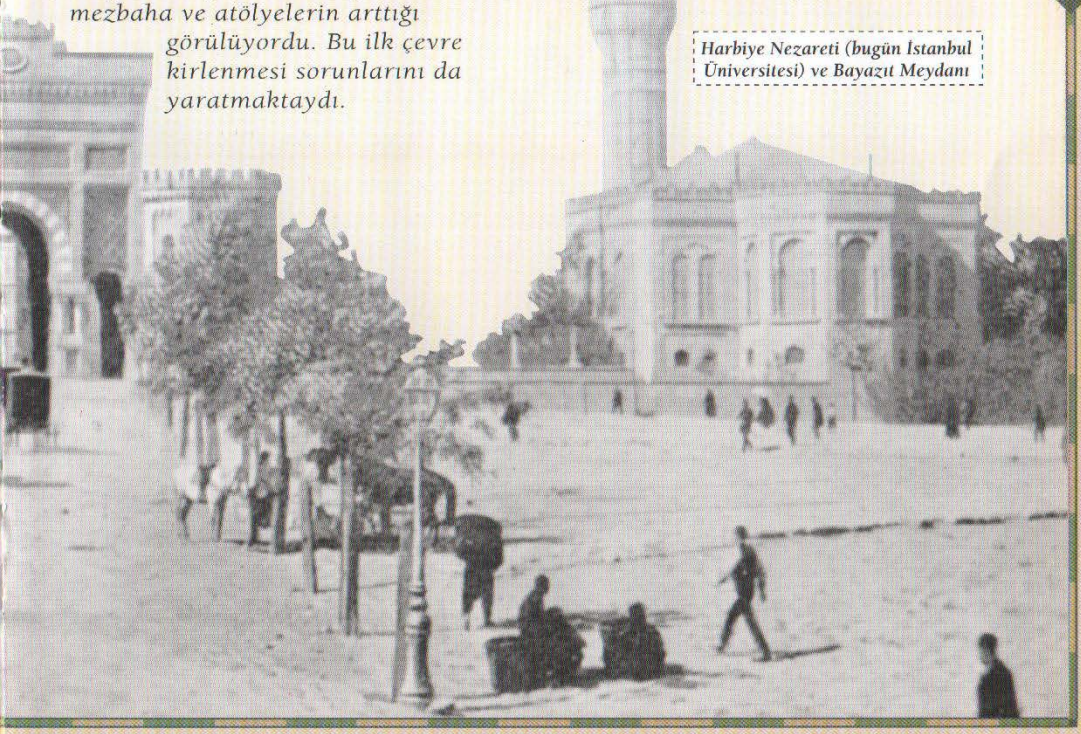
Ancak varlıklı sınıflar Balat, Fener ve Samatya'yı terkedip, Beyoğlu tarafına geçiyordu. Beyoğlu'nda ise mekân düzeni etnik-dini ayırıma göre biçimlenme özelliğini hızla kaybetmekteydi. Bununla beraber bu bölge İstanbul'da henüz dar bir alandaydı. Diğer taraftan özellikle sur dibindeki mahallelerde ayak esnaflığı, hammallık gibi işlerle geçinen alt gelir grubundan ailelerin yerleştikleri sefalet mahalleleri doğarken (Karagümrük, Haseki) azınlık mahallerinde de bir slumlaşma söz konusu oluyordu. Balat, Fener, karşı tarafta Hasköy yavaş yavaş "slum" (sefalet mahallesi) bölgesine dönüştüler ve bu durumlarını halen sürdürüyorlar. Bölge o zamandan beri atölye, tersane gibi yarı endüstriyel tesislerin etrafında biçimlenmiş sefalet mahalleleriyle tanınıyor.

Şehrin periferisindeki mezbaha, küçük atölyeler doğdu. Haliç kıyısında mezbaha ve atölyelerin arttığı görülüyordu. Bu ilk çevre kirlenmesi sorunlarını da yaratmaktaydı.

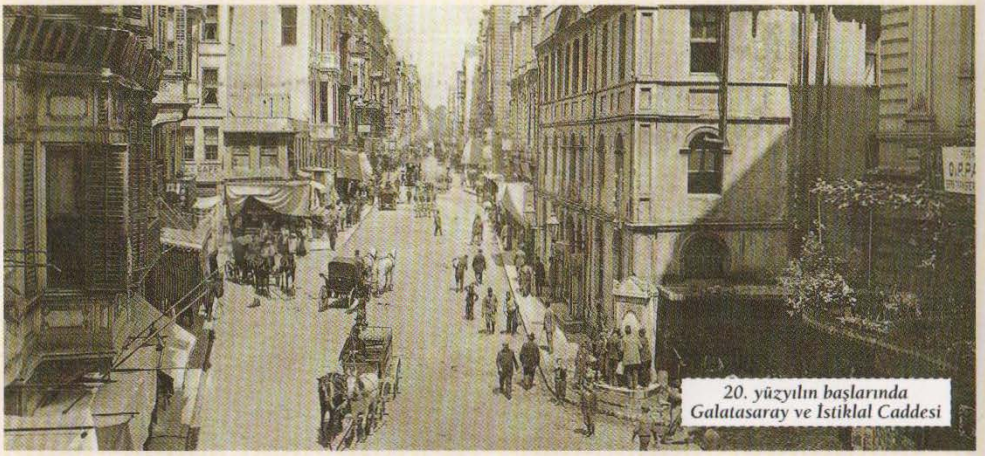
Banliyö Semtlerinin Doğuşu:
19. yüzyılda banliyö, İstanbul'un önemli bir olgusu olarak gelişti. Ulaşım araçlarının ön planda vapurun ve tramvayın kullanılmasıyla Boğaz'ın her iki yakasındaki semtler (özellikle Avrupa yakası) Kadıköy ve sonraları Makriköy (Bakırköy) ve Yeşilköy (Ayastefanos) önemli banliyö merkezleri oldular. Tarabya-Yeniköy yazlık sefarethanelerin ve levantenlerin bölgesi oldu. Adalar da kentle organik bir bağa girdiler.

Buralarda modern belediye idareleri de Beyoğlu Belediyesinin hemen ardından kuruldu.[29]

Ulaşım olanaklarının artmasına rağmen, İstanbul az gelişmiş bir metropoliten merkez olduğundan; kayıkla, buharlı geminin, atlı araba ile tramvayın yanyana ulaşım ağını



Harbiye Nezareti (bugün İstanbul Üniversitesi) ve Bayazıt Meydanı



20. yüzyılın başlarında Galatasaray ve İstiklal Caddesi

tamamladığı bir kentti. Mekân düzenindeki değişmeler de bu az gelişmiş metropoliten alanın özelliklerini taşımaktadır.[30] Gecekondulaşma da bu gibi bir gelişim sonucu ortaya çıkan bir olgudur.

Gecekondulaşan Bölge: *Bu dönemde İstanbul'a gerek Anadolu'dan, gerekse Rumeli'den gelip yerleşen bir kitle, surların batı yakasında, Eyüp'te, Hasköy, Kasımpaşa ve Üsküdar taraflarında gecekondu semtleri yaratmaya başlamışlardı. Örneğin, Beyoğlu'nun yanıbaşında Kasımpaşa ve Hasköy, Okmeydanı, Pera' daki yaşantıya tamamen ters düşen bir yaşam biçiminin görüldüğü, alt gelir gruplarının yaşadığı semtlerdi. Gene Anadolu yakasında Kadıköy'e göre Üsküdar'ın bazı semtleri de bu görünümdeydi. Bu ikileşme belediye dairelerinin de dar alanlarda kurulmasını gerektirmiştir. Örneğin ilk Meclis-i Mebusanda mebuslar, Kasımpaşa'nın Beyoğlu Altıncı Dairesinin sınırları içine sokulmamasını eleştirdiklerinde; Reis Ahmet Vefik Paşa, "Beyoğlu muhitinin isteklerinin Kasımpaşa gibi fıkara semti için lüks olacağını belirtmişti.[31] Şehirdeki dar gelirlilerin ve işsizler kalabalığının doldurduğu bu semtler beledi hizmetler kadar sosyal ve ekonomik yönden de bir (urban disintegration) kentsel bütünleşememeyi getiriyordu.*

Böylece şehirde 1930'lardan ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra hızlanacak

1950'li yıllarda İstanbul'a hızlanan göç ve köylüler



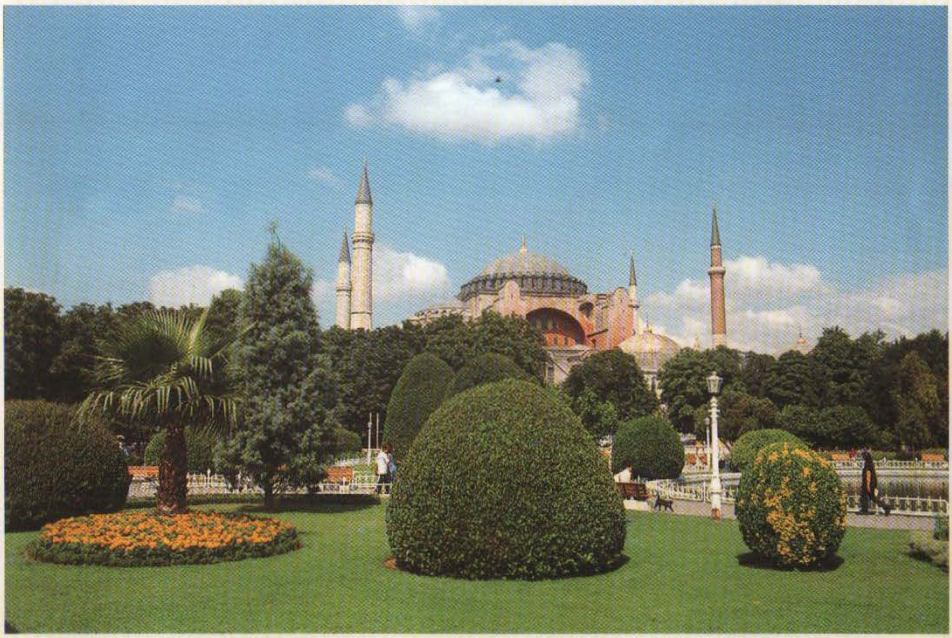
gecekondulaşma olgusunun başlangıcı ve bu olgunun oturduğu az gelişmiş metropoliten yapı 19. yüzyılda ortaya çıkmış ve gittikçe büyüyen bir sorun haline gelmiştir. Esasen 19. yüzyıl bitişik yerleşme düzeni ile birlikte dağınık yerleşmenin de görüldüğü bir devirdi. Bu yüzden İstanbul nüfusuyla orantılı olmayan geniş bir alana yayılmıştı ve bu bütün beledi hizmetleri aksatan başlıca sorundu.

Geleceğe Giderken

İstanbul'un asıl değişimi Türkiye'nin iç dinamiklerin-deki patlama ile oldu. Sur içine açılan iki büyük cadde (Vatan ve Millet) İstanbul'da arsaların değerini arttırdı; spekülasyon ve beton yapılaşma, eski İstanbul mahallelerini fizik olarak da, nüfusun niteliği itibariyle de sildi, süpürdü. 20 yılda nüfus 5 misline ulaştı, müteakib 10 yılda tekrar ikiye katlanarak 10 milyonu geçti. Eski İstanbul merkezi iş mıntıkası oldu ve geceleri ölü kente dönüştü. Turizm tek başına bu metropolü kurtaracağa benzemiyor. Ciddi bir imar faaliyetine, yıkıma ve yeniden düzenlemeye ihtiyacı vardır.

Sultanahmet'i turizm kurtarıyor ama sahiplerin yaşamadığı bir mekânın geleceği yoktur.

19. yüzyılda İstanbul seçkinlerinin oturduğu bölgeyi yakında otel ve/veya ucuz barlar istila edeceğe benziyor; Köprülü gibi bir alimin cetlerinin konağı bu gelişmenin hazin bir örneğidir. Sultanahmet'i otobüs trafiğinden de korumak gerekir. Aslında çirkin Adliye binasını, binbirdirek sarnıçlarını tehdit eden yüksek yapılaşmayı tasfiye etmek gerekir. Ta ki şehrin bu muhteşem merkezi, görünümüyle ve insan yapısıyla orijinal bir dünya merkezi olsun.



1 Mayer, Byzantion, Konstantinupolis, İstanbul, Verlag Akad. der Wissenschaften, Wien 1943, inalcık "İstanbul" Enc. of islam, vol. IV, s. 224-248.

2 J. Burckhardt. Die Zeit Konstantin des Grossen, Phaidon Verlag, Leipzig, s. 348. S. Runciman, Byzantine Civilization, Meridian Books Cleveland, N. Y. s. 11, Pr. 1970, s. 9-24.

3 Mayer, age. s. 220. Örneğin imparator Theodosius'un adını taşıyan Theodisian birliklerin yerleştiği bölge böyledir. (Bkz. Harita 1, alan D) ilginç olan Mayer'in gösterdiği bu bölgede Osmanlı döneminde de Kapıkulu askerine ait davutpaşa kışlasının bulunmasıdır.

4 Mayer, age, s. 220.

5 Clavijo, Embasy to Tamerlane (1403-6) trans, from Spanish: Guy le Strange, Geirge Routledge and Sons, London 1928, s. 87-88.

6 Osman Nuri (Ergin) Mecelle-i Umur-u Belediyye, cilt I, s. 273.

7 Ergin, age.

8 Ö. L. Barkan, Recensement dans liEmpire Ottoman, J ESHO, vol. I, s. 9-36, Schneider, Die Bevölkerung Konstantinopolis im XV Jahrhundert, Nachd. der Akad. der Wissenschaftten Göttingen s. 44, ayrıca bkz: inalcık, age, s. 239.

9 E. Çelebi, Kömürciyan, 17. asırda İstanbul, çev: H. D. Andreasyan, i.I. E.F. yay., İstanbul 1952, s. 15.

10 Inalcık, İstanbul, s. 229.

11 Ayverdi, Fatih Devrinde İstanbul Mahalleleri, Ankara 1958, s. 8-68, s. 70-80.

12 Oberhummer, Constantinopolis, Pauly and Wissowa, Metzlerscher Verlag, Stuttgart 1899, Tafel VII-XXII ve inalcık age, s. 234.

13 S. Schweigger, Eine Reysbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel, Akad, Bruck. Graz 1964, s. 105-106.

14 Ö. L. Barkan, "Osmanlı imparat. Bütçeleri", i.I. İktisat Fakültesi Mecmuası yıl 1953, C. XV, s. 312-313.

15 Yerleştirmeler için bkz: inalcık, age, s. 238.

16 İnalcık, age, s. 238, araştırmacı T. S. Arş. D. 9529'daki belgeyi zikretmektedir.

17 İnalcık, age. s. 240.

18 age, s. 228 ve Barkan - Ayverdi. İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri ist. Fetih Cemiyeti yay. No. 61, İstanbul 1970, s. 570.

19 Eremya Ç. Kömürciyan, 17. asırda İstanbul, s. 16.

20 age, s. 21.

21 Avram Galanti, Histoire des Juifs d'Istanbul, İstanbul 1941, Hüsn-ü Tabiat Matbaası, C. I, s. 265, C. II, s. 230.

22 Eremya Ç., age, s. 16-17 ve bkz: inciciyan, 18. Asırda İstanbul, çev. H. D. Andreasyon, Fetih Yay. İstanbul 1976, s. 21.

23 Ö. L. Barkan, "Osmanlı imparatorluğu Bütçeleri", s. 313.

24 İnalcık, İstanbul, s. 232-33.

25 age, s. 239.

26 İnalcık, age. s. 239 ve M. Aktepe "İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar", i.I. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi C. IX, sayı 13 Eylül 1918, s. 1-30'da 18. asır başlarında şehirde Anadolu ve Rumeli'den göç edenlerin ve aile göçünün arttığı belirtiliyor.

27 Stanford Shaw "The Population of İstanbul in the 19th Century", IJMES 10/1979, s. 266.

28 R. E. Koçu, "Feriköy Mezarlığı , İstanbul Ansiklopedisi C. 10, s. 5687.

29 I. Ortaylı, Tanzimattan Sonra Mahalli idareler, TODAiE, Ankara, 1974, s. 152-153.

30 Bkz: M. Belik - Kıray, Örgütleşemeyen Kent, Sosyal ilimler Derneği, yay. Ankara 1972, izmir'in bu çağdaki benzer durumunu anlatan bir örnek olarak...

31 Meclis-i Mebusan Zabıtları, yay; H. Tarık Us. C. I, s. 117. 16 Nisan 1877 tarihli oturum.